

UNIVERZA V LJUBLJANI
FAKULTETA ZA DRUŽBENE VEDE

Barbara Levak

Mitologije in politična prihodnost Bosne in Hercegovine

Diplomsko delo

Ljubljana, 2003

**UNIVERZA V LJUBLJANI
FAKULTETA ZA DRUŽBENE VEDE**

Barbara Levak

doc. dr. Mitja Velikonja

Mitologije in politična prihodnost Bosne in Hercegovine

Diplomsko delo

Ljubljana, 2003

Kazalo

1. Predgovor	3
1.2. Namen dela in metodologija.....	4
2. Teoretski del.....	6
2.1. Narod, pripadnost, država	6
2.1.1. Kaj je narod?	6
2.1.2. Razmerja med etnično pripadnostjo, narodom in državo.....	8
2.2. Politične mitologije	9
2.2.1. Mit + ideologija = mitologija	9
2.2.2. Politični mit / mitologije	12
2.2.2.1. Nacionalistične mitologije.....	14
2.2.2.2. Mitologije prehoda	15
2.2.3. Mitemi – zarota, enotnost, rešitelj, zlata doba.....	16
2.2.3.1. Zarota in enotnost.....	16
2.2.3.2. Rešitelj.....	18
2.2.3.3. Zlata doba, dobri stari časi	20
2.3. Religija in nacionalizem z roko v roki	21
3. Študija primera – Bosna, njena zgodovina in mitologije na Balkanu	24
3.1. Bosna	24
3.1.1. Bosanska cerkev	24
3.1.2. Otomanski imperij.....	25
3.1.3. Avstro-Ogrska	26
3.1.4. Prva svetovna vojna in SHS	28
3.1.5. Druga svetovna vojna in Titova Jugoslavija	30
3.1.6. Umiranje Titove Jugoslavije	31
3.2. Mitologije na Balkanu	32
3.3. Tri vere, trije narodi, ena država	33
3.3.1. 'Samo sloga Srbina spašava' (Velika Srbija)	35
3.3.1.1. Srbska mitologija.....	35
3.3.1.2. Srbska pravoslavna cerkev	37
3.3.2. 'Bog in Hrvati' (poglavja hrvaške mitologije).....	38
3.3.3. Kdo so bosanski Muslimani (in kakšne so njihove mitološke zgodbe)	43
3.3.3.1. Islam v BIH	46
3.4. Vojna: priložnost za nove mite.....	47
3.5. Kako bo pisana zgodovina - kdo so zmagovalci, kdo krivci, kdo žrtve.....	52
3.6. Bosna po Daytonu, kako naprej?.....	55
3.6.1. Zaupanje in politična legitimnost	55
3.6.2. Daytonski sporazum	56
3.6.2.1. Vračanje beguncev	58
3.6.3. Inteligenca in mediji.....	59
3.6.4. Gospodarski napredek	60
3.6.5. Civilna družba	60
3.6.6. Civilna religija.....	61
3.6.7. Vloga religij.....	63
3.6.8. Oprostiti, a nikoli pozabiti.....	63
4. Sklep.....	67
5. Literatura in viri	71

1. Predgovor

"Na ducate knjig je napisanih o jugoslovanskih vojnah, ampak še vedno je veliko bralcev, ki so globoko v sebi še vedno zmedeni, zakaj so si Jugoslovani to naredili." Gre za odlomek iz kritike knjige *Blood and Vengeance*, avtorja Chucka Sudetica, ki jo je objavil časnik *Economist*. Ni agresorja, ni napadenega, vsi so enako krivi? Zahodni mediji so bili med vojno v Bosni in Hercegovini polni zmotnih zapisov. V delu, ki je pred vami, iščemo odgovore na zakaj iz navedenega vprašanja, hkrati pa zavračamo drugi del – da so si Jugoslovani, torej vsi enako krivi, to naredili. Poskušamo osvetliti mitologije, ki so polnile glave ljudi, ki so poskušali uničiti BIH, najti odgovore, kako so njeno razkosanje utemeljevali. V drugem delu pa se trudimo najti nekatere rešitve, ki bi to državo *obdržale pri življenju*.

Na razmere v Bosni in Hercegovini sta kot v zadnjem desetletju tudi v prejšnjih stoletjih usodno vplivali sosedi – Hrvaška in Srbija. Zato moramo pri študiju mitologij in politične prihodnosti Bosne in Hercegovine gledati preko njenih meja, k mitologijam in političnim razmeram pri sosedah. Le težko je razumeti, da so tri države, ki so zgodovinsko, ozemeljsko, gospodarsko in kulturno močno prepletene, versko popolnoma različne. Še težje je razumeti, da se je narodno prebujanje teh etnij končalo s tako krvavo vojno. Veliko 'delo' so na tem mestu opravile mitologije. Nacionalistična politika je v roke dobila bogato dediščino trpljenja na Balkanu, jo dodatno 'oplemenitila' z religioznimi razlikami in zarotami, začela je teči kri.

Morijo je leta 1995 prekinil Daytonski sporazum. Bosna in Hercegovina je postala država dveh entitet: Federacije BIH (51 odstotkov ozemlja) in Republike Srbske (49 odstotkov ozemlja).

Državo danes vodijo tujci. Bosni poskušajo pokazati demokracijo, prebivalce naučiti tistega, kar so po mnenju nekaterih teoretikov Bosanci znali med prvimi na svetu: živeti po idealih družbe predane multikulturalizmu in toleranci, ki sprejema identiteto skozi predanost državi in ne etničnosti (Rieff v Chandler, 2000: 31). Pa vendar so v devetdesetih etnični Srbi in Hrvati poznali le tisti del zgodovine, v katerem je cvetela 'njihova prava država – Velika Srbija oziroma Velika Hrvaška'. In pa tistega, ko so jih 'usodno porazili' drugi, močnejši sosedi. Prišel je *čas maščevanja*. Zahtevali so, da se narod vrne v svoje *naravne meje*. Sledila so krvava leta.

In kakšne so možnosti, da se bo Bosna in Hercegovina obdržala pri življenju? Grozote zadnje vojne bodo narodi v prihodnosti gotovo vsaj poskusili vključiti v nove mitologije. Tako ena kot druga in tretja stran bodo lahko stare zgodbe okrepile z novimi dejstvi, ki jih je treba le

malo 'olepšati'. Predlaganih rešitev je veliko: naj se v BIH gradijo trdni temelji civilne družbe, naj se begunci čimprej vrnejo na svoje domove, naj se večja pozornost nameni šolstvu in medijskemu diskurzu, naj se meja med Federacijo in Republiko Srbsko čimprej izbriše.

Noel Malcolm (1996) je prepričan, da Bosna ima legitimno pravico do obstoja. Vztraja, da 'bosanske težave' ne izvirajo na njenih tleh, ampak jih povzročata sosedi.

Ker je verska pripadnost skozi stoletja v BIH postala tako rekoč drugo ime za narodnostno opredelitev, bodo verski voditelji imeli eno od najpomembnejših vlog v obnovi države in odnosov med njenimi prebivalci. Da bi BIH preživela, se bodo religije morale umakniti iz političnega v zasebno sfero duhovnosti, na drugi strani pa bodo hkrati morale skrbeti za ponovno vzpostavljanje stikov med narodi. Na tej ravni bodo morali pomagati vzpostaviti neko vrsto civilne religije, religije, katere glavni elementi bi bili verovanje v osnovne človekove pravice, človekovo dostojanstvo in medsebojno strpnost, skupnost sprtih narodov.

Napovedovati, kaj se bo v resnici zgodilo z Bosno, je najbrž prehitro. Zagotovo pa bo potrebno veliko odpuščanja. Takega, ki bo preprečilo, da bi v ljudeh ostala bolečina, ki bi v omogočila, da bi znova dvignili orožje. Za pomiritev morata veliko storiti predvsem Srbija pa tudi Hrvaška. Priznanje krivde za zločine in pravične kazni, bi morda zacelile rane, pomirile sovraštva.

1.2. Namen dela in metodologija

Naloga je razdeljena na dva dela: teoretični in študijo primera. Vsak se deli še na dva: prvi del teorije govori o narodu, drugi o mitologijah. V študiji primera se ukvarjamo z BIH nekoč in v vojni, v zadnjem delu pa s sedanostjo in prihodnostjo BIH.

Na prvih straneh diplomskega dela definiramo osnovne pojme kot so etnija, narod, nacija. Zatem nas zanimajo mitologije – značilnosti političnih mitologij, osnovni mitemi (zarota, enotnost, rešitelj, zlata doba) in na kratko še razmerje med nacionalizmom in religijo. Naprej iščemo mitologije, ki so 'pomagale' do krvavih devetdesetih, (kratko) pojasnujemo tudi, kakšno vlogo so pri tem imele posamezne verske skupnosti.

Namen dela je ugotoviti, katere mitologije so pomagale bojevati vojno v Bosni, kako so nacionalistični politiki predrugačili zgodovinska dejstva oziroma jim dodali naboj, ki je ljudem upravičil vojskovanje. Zanima nas, katere mitologije so služile kot opora oziroma argumentacija ozemeljskih teženj. Na koncu poskušamo najti rešitve, ki bi Bosno in Hercegovino ohranile kot državo.

Večina analize mitologij in možnosti za prihodnost BIH temelji na prebiranju sekundarnega gradiva o mitologijah na prostoru nekdanje Jugoslavije, o razpadu Jugoslavije, o vojni v Bosni, o političnih rešitvah za BIH. To zahteva zgodovinsko-sociološki pristop. Ko je to potrebno, se analize lotevamo tudi primerjalno.

2. Teoretski del

Teoretski del je razdeljen na tri dele. V prvem bomo na kratko pregledali različne poglede na pojav in obstoj narodov ter določili pomen osnovnim pojmom, ki jih bomo uporabljali v nadaljevanju. Drugi del je namenjen pojasnjevanju pojmov: mit, ideologija, mitologija. Obravnavani so osnovni mitemi: zarota, zlata doba, rešitelj ... Na koncu bomo na kratko poskušali pojasniti še razmerje med nacionalizmom, religijo in mitom.

2.1. Narod, pripadnost, država

2.1.1. Kaj je narod?

Benedict Anderson (kot mnogi drugi avtorji) pojav narodov povezuje z zatonom religioznega mišljenja. "Treba je bilo torej poiskati posvetni način za transformiranje usodnosti v kontinuiteto in slučaja v smisel" (Anderson, 1998: 19). Od konca 18. stoletja prevladujoča doktrina tako postane nacionalizem. Da bi utemeljili svoj nastanek, so novonastali narodi najprej potrebovali svojo zgodovino. Na pomoč jim je priskočila inteligenca.

"... s pomočjo inteligence so poustvarili in predelali svojo lastno preteklost, s čimer so med člani skupnosti vzpostavili minimum solidarnosti ter jim tako omogočili, da so kljub novoveškim asimilacijskim tokovom ohranili razločevalne poteze. S tem so določeno skupnost postavili v prostor in čas: s pomočjo poetičnih svetov, ki jih je z neizmerno ljubeznijo ustvarjala inteligenca, in s konstruiranjem minulih zlatih dob so se elite in njihovo poslušalstvo potapljali daleč nazaj v preteklost, k tistim etničnim temeljem, za katere so sebe in tudi druge uspele prepričati, da so 'njihovi lastni'. To je hkrati zagotovilo 'zemljevide' in 'moralna načela' novoveških narodov." (Smith, 1991: 51-52)

Narodna zavest je torej globoko povezana z zgodovino, saj ji ta daje potrebno osmišljanje. Anderson (1998: 11) zavest narodnosti šteje za najbolj univerzalno veljavno vrednoto današnjega političnega življenja, saj tudi 'stare narode' velikokrat izzovejo nacionalizmi, ki sanjajo, da bodo nekoč postali večji, močnejši. Še tako resnično občuteni nacionalizmi trčijo ob tri velike paradokse. Prvi se odkrije, če primerjamo starodavnost narodov, ki jo zagovarjajo nacionalisti, z objektivno sodobnostjo, ki jo pojavu narodov pripisujejo zgodovinarji. Drugi je v zahtevi, da je vsak posameznik določene narodnosti (dobiš jo ob rojstvu in ne moreš biti brez

nje). In še tretji, ki se kaže v razmerju med politično močjo, ki jo imajo nacionalizmi, in filozofsko plehkostjo, ki jo kažejo.

Anderson (1998: 14) predlaga tako definicijo naroda: "narod je zamišljena politična skupnost, zamišljen je hkrati kot notranje omejen in kot suveren. Vsi predstavniki naroda se namreč nikoli ne srečajo, niti ne slišijo drug za drugega, vendar pa vsak izmed njih nosi predstavo o povezanosti v skupnost".

Nekoliko drugače o narodu oziroma etničnosti razmišlja Pierre L. van den Berghe (1991: 92), ki je kot drugi primodiralisti (prvobitneži) prepričan, da so etnična in rasna čustva podaljšek sorodstvenih: "Etnične meje so ustvarjene socialno s pomočjo preferenčne endogamije in fizično s teritorialnostjo". Med pripadniki naroda oziroma etnije naj bi bila globoko zakoreninjena povezanost, pogosto označena za prvobitno. Tako kot povezanost znotraj skupine, je jasno tudi razločevanje od drugih. Berghe (1991: 98) pokaže na etnična znamenja, s katerimi lahko tisti znotraj skupine 'nadzorujejo prevarante':

1. Genetsko prenesen fenotip, kot so pigmentacija kože, višina, tekstura las, poteze obraza ali kakšno drugo 'rasno značilnost'.
2. Etnična uniformnost, ki je vedno delo ljudi. Pripadnike skupine identificiramo po posegih na telesu in/ali po okrasju, ki ga nosijo kot vidne oznake pripadnosti skupini. To so lahko oblačila in pokrivala, pobarvano telo, tetoviranje, obrežnost ...
3. Obnašanje. Etničnost je določena z govorom, vedenjem, z običaji, z ezoterični znanjem ali kakšnim drugim dokazom kompetentnosti v repertoarju obnašanja, ki je značilno za neko skupino.

Od vseh etničnih znamenj van den Berghe najbolj vzvišeno mesto pripisuje jeziku – način govora, ki ljudi mnogo bolj natančno in zanesljivo postavi na njihovo mesto kot katera koli druga značilnost obnašanja.

Anthony D. Smith (1991: 52) tako loči dva tokova študij etičnosti. V prvega, parmenidovskega, spadajo že omenjeni prvobitneži in večnostniki, ki etničnost razumejo kot nekaj danega, pa čeprav se njen obseg v različnih segmentih spreminja. V drugem so tisti, ki so prepričani, da posamezne *ethnie* nastajajo in razpadajo, zato je za njih etničnost visoko spremenljiva in nepomembna postavka. Zagovornike te misli šteje v heraklitovski tok.

Smith predlaga, da se etničnosti lotimo tako, da se posvetimo kompleksu mitov, spominov, simbolov in vrednot, ki jih cele generacije prenašajo druga na drugo in s katerimi se definirajo kot drugačne od drugih skupnosti. Le takrat *ethnie* dojamemo kot nekaj, kar se spreminja in je

hkrati trajno. Smith se ne strinja z Andersonovim konceptom novoveškosti narodov. Državam sicer priznava veliko vlogo pri homogeniziranju prebivalstva, hkrati pa trdi, da brez že prej obstoječega etničnega jedra država nikoli ne bi dosegla takih rezultatov. Dodaja še en argument:

"Če hočejo narodi imeti prihodnost, morajo imeti tudi preteklost in mite, pri čemer take preteklosti nikoli ni mogoče povsem ustvariti iz nič, niti si mitov, ki naj bi se prijeli, nikoli ni mogoče povsem izmisliti." (Smith, 1991: 58) ¹

Ta argument dokaj neuspešno zavrača Andersonovo idejo novoveškosti narodov, saj Anderson ne trdi, da bi si inteligenca preteklost izmislila, ampak, da jo je prilagodila za namene naroda, jo osmislila na način, ki je ustrezal zavesti naroda. Teritorializacija narodov je pospešila nastanek samozadostnih in strnjenih domovin z mejami, ki jih je mogoče braniti, ter z razvejanim gospodarstvom, ki služi interesom razširjajočega se prebivalstva (Smith, 1991: 59). Vsak narod, etnija ima tako tudi geografske meje in s tem tudi sosede. Prav od teh je odvisno, kakšno moč ima posamezni nacionalizem. Svet narodov je v resnici svet ljubosumja. Poleg tega v njem obstaja tudi pravica prvega. Nacionalizmi, ki so se na določenem področju pojavili prvi, si namreč lastijo največ pravic in so izrazito nestrpni do sekundarnih in izpeljanih nacionalizmov, ki so se pojavili v bližini ali celo znotraj njihovih zaželenih meja. (Smith, 1991: 73)

Če hočemo razumeti, zakaj se na nekaterih območjih porajajo konflikti identitet, moramo preučevati zgodovinske vezi, etnične mitologije in simbolizem. Če ne bomo znali razumeti, kakšna moč se skriva v teh z notranjim pomenom nabitih mitih, spominih in simbolih, na katerih temelji etnična identiteta, se ne bomo nikoli znali spopasti z etničnimi antagonizmi, ki so v novoveškem svetu uročili odnose med državami in posamezniki. (Smith, 1991: 77)

Preden se podamo na področje mitov in mitologij, razjasnimo še osnovne pojme etnije, naroda, nacije.

2.1.2. Razmerja med etnično pripadnostjo, narodom in državo

Izraze etnična pripadnost, narod in nacija bomo kolikor se le da konsistentno (kjer drugače ne določa prevod besedila ali citiranje) uporabljali, kot jih definira Rudi Rizman.

---

¹ S tem se strinja tudi Berghe. Celó v modernih družbah mora biti fikcija sorodnosti dovolj verodostojna, da etnična solidarnost funkcioniira. Ni namreč mogoče v trenutku ustvariti etnije s tem, da ustvarimo mit. Ta mora imeti korenine v zgodovinski resničnosti, da bi bil sprejet. (van den Berghe, 1991:96)

Izraz etničnost izhaja iz grške osnove *ethnos*, ki meri na temeljno človekovo skupino. Max Weber razlaga, da se etična skupina vzpostavi, ko se vzpostavi solidarnost in ko se ljudje zavedo, kaj niso (se torej definirajo glede na druge). Ko pa se etnične skupine zavedo kaj so, postanejo narod. Narodi so torej samozavestne etnične skupine, potrebujejo aktivno predstavo o samem sebi. Narod si na podlagi te politične ozaveščenosti lasti pravico do državnosti. Ideologijo, ki ta zahtevek postavi, imenujemo nacionalizem. V primeru nacije gre bolj za občutek pripadnosti do države, ne do naroda. Država, ki jo sestavlja en sam narod, torej nacija, je nacionalna država. Mnogonacionalna država je tista, ki jo sestavlja več narodov. Mnogoetnična država pa naj bi bila država etnij, ki še ne zahtevajo državnosti. (Rizman, 1991: 17-9)

2.2. Politične mitologije

2.2.1. Mit + ideologija = mitologija

" ... mitologija je dognan, holistični pogled na urejen svet, najpomembnejša resničnost, ki korenini v nekaj nevpisljivih dogmah in usmeritvah. Ponuja skelet nadaljnjim razmišljanjem, izključuje dogodke, ki se jih ne da pojasniti ali jih pojasnjuje z že znanimi, teži k harmonizaciji. Mitski svet ni kaotičen, saj je zanj značilna celo hipertrofija vzročnega pojasnjevanja. Mistifikacija gre vstric z racionalizacijo." (Velikonja, 1996: 22)

Claude Levi-Strauss (2002: 13) o mitu pravi, da ta človeku daje zelo pomembno iluzijo, da *lahko* razume svet in da ga v resnici tudi razume. To je, dodaja, seveda samo iluzija. Gre torej za zgodbo, ki človeku pomaga osmišljati svet, v katerem živi. Mircea Eliade (1970: 9) (za najširšo definicijo mita) mit označi kot sveto zgodbo, ki se nanaša na dogodek iz prvih časov, ki govori, kako je nekaj nastalo. S tem, ko mit označimo za sveto zgodbo, mu hkrati omogočimo, da se obravnava kot resničen, saj se "s svetim srečujemo v resničnih zgodbah, v lažnih pa s profanim" (Eliade 1970: 12). Poleg razlage nastanka stvari mit daje še navodila za to, kako ravnati v prihodnosti, zgodbe pa nas obvladujejo tudi v sedanjosti. Velikonja (1996: 23) v mit vključuje osnovni zaplet in zlom; travmo iz preteklosti, ki se je obdržala kot snov za prihajajoče generacije.

Da bi deloval v sedanjosti mora mit glede na potrebe časa pridobiti nove dimenzije. Tako ostaja vedno le na pol izrečen – ohranja se osnovna zgodba, ki pa jo v sedanjosti prilagajajo trenutnim potrebam. Mit preseže zgodovinski dogodek, ga predugači in izkrivi (Velikonja,

1996: 24). Mit ni ne laž ne resnica. Legitimnost daje tako dejstvom kot izkrivljanju le-teh, saj nenehno tava med vrednostjo, ki jo pripiše dejstvu, in dejstvom samim (Slavujević, 1986: 46).

"Mit se do te mere vključi v prakso posameznih družbenih skupin, da ne samo, da vrši povratni vpliv na prakso mitologizirajoč jo, ampak se skozi človekovo vedenje in njegov odnos do stvarnosti materializira: celotna praksa posameznih družbenih skupin se 'misli' s slikami mitske predstave in s kodi na njej zasnovane ideologije, ter reprodukcije pod okriljem mita. Mit postane moment ljudske prakse." (Slavujević, 1986: 39)

Generacijam omogoča, da ga dopolnijo z novimi poglavji, da ga osmislijo zase. Tukaj nastopi ideološki mit oziroma ideologija (njene značilnosti so v tabeli 1).

Tabela 1: Tradicionalni in ideološki mit

tradicionalni mit	<ul style="list-style-type: none"> - želi poetizirati svet (Cassirer) - stalno nekaj obljublja, a tega ne izpolni - nekakšna zlomljena izpolnitev - je notranja opora družbi - relativno nespremenljiv - zgodovinsko razmeroma konstanten - zasidran v kolektivnem spominu - je endogen, notranji način razmišljanja - (zlati časi, sveta zemlja, dobri vladar, mit osvoboditeljstva, mit o ogrožujočih sosedih, zavest izvoljenosti, mitizirane nacionalne vrline)
ideološki mit oz. ideologija	<ul style="list-style-type: none"> - želi politizirati svet (Cassirer) - stalno išče dokaze za svojo pravilnost, nenehno se mora potrjevati - družbo drži skupaj skozi stanje stalne napetosti - predstavi se kot dobrodošla nujna, dolgo pričakovana izpolnitev ali dopolnitev tradicionalnega mita - staremu zapletu ponudi času in razmeram ustrezen razplet - je sedanost mita - eksogen, pride od zunaj - pojavi se z novo vladajočo elito - s prvim oblikuje zaokrožen, racionalno neovrgljiv spoj

(Velikonja, 1996: 25-8)

Mit in ideologija se pomensko zaokročata in v skupnem delovanju oblikujeta **mitologijo** – "bajeslovni sistem določene družbe" (Velikonja, 1996: 25). Mit je vezan na preteklost, je referenčni okvir, ki mu ideologija da razlagalno, prepričevalno in mobilizatorsko moč. "V mitologiji kot celoti gre za posredovanje med podedovanim mitom na eni strani in pojasnjujočo ideologijo na drugi ... Mitologija je torej celota razmerij med mitom in ideologijo,

med samoumevno zavezanostjo tradiciji prvega in v prihodnost usmerjenim projektivnim aktivizmom druge." (prav tam)

Mitologije dosegajo, da se vsakodnevna sedanost spremeni v večnost. Tako lahko osmislijo bojevanje, krute zločine proti pripadnikom 'sovražnih drugih', ki jih domnevno ogrožajo, želijo skupino iztrebiti, torej uničiti za večno. "To iskro, odločilni impulz, prižge interes zainteresirane zdajšnjosti, pretehtani cilji vladajoče skupine (npr. želja po osvoboditvi, pravšnost nekega voditelja, osvajanje nekoč izgubljenega, mobilizacija zoper nasprotnika)." (Velikonja, 1996: 28)

Mit je od zunaj videti iracionalen, njegovo pojasnjevanje, razumska razlaga obstoječega (na vrednotni, čustveni in verovanjski osnovi) se nas dotakne šele, ko ga vidimo od znotraj.

Prepričevalno moč pa mit dobi, ko se splošno zamenja z osebnim – v mitskem diskurzu splošno, ki lahko pomeni tudi nacionalno, versko ali drugo, postane edina prava osebna identifikacija (Velikonja 1996, 22). Zato Raoul Girardet (2000: 209) mit označuje kot most nad jezom med individualnim in kolektivnim.

Z drugimi besedami, posameznika prevzamejo *zgodovinsko pomembne* teme, medtem ko se njegov notranji svet umakne. Girardet (v Velikonja 1996, 22) ta prehod označuje kot prehod iz družbene travme v psihično, prehod, v katerem posameznik postane predstavnik splošnega. Proces sprejemanja mitologije se torej mora zgoditi znotraj skupine, ki vladajočim tako dodeli legitimnost. Na vladajoče pa se vladani obračajo v kriznih trenutkih:

"Vsako mitsko konstrukcijo lahko razlagamo kot odgovor na neko grožnjo ali vsaj kot skoraj nagonsko reakcijo na občutek ogroženosti. Pri tem ni pomembno, kako resnična in velika je ta grožnja, koliko je osnovana na dejstvih." (Girardet, 2000: 61)

Da mit znova nastopi in dobi svojo mobilizacijsko moč v kritičnih trenutkih človekovega družbenega življenja, se strinja tudi Cassirer (1995: 13). To se zgodi, ko racionalne sile, ki se upirajo prebujanju mitskih predstav postanejo negotove. Takrat se iz skritega kotička teme, kjer je čakal na svoj trenutek, znova pojavi mit.

2.2.2. Politični mit / mitologije

Zoran Slavujević (1986: 34-5) politični mit šteje za centralno temo, jedro, središče ideologije, za najbolj ideologiziran segment ideološke zavesti. Ideologija je sestavljena iz političnega mita in njegove racionalizacije. Milan Matić (1984: 103) pa politični mit definira kot vrsto mitskih zgodb, ki se nanašajo na skupne razmere življenja ljudi, na ustvarjanje, vzdrževanje in spreminjanje ureditve v človeški skupnosti in na njeno notranje ravnotežje ter moralno kohezijo. Politični miti težijo k temu, da postanejo osnovna vrednotenja in prepričanja ljudi o njihovi družbeni ureditvi in političnih odnosih v njej. Trudijo se postati veljavne predstave o državi, politični avtoriteti, vodstvu, hierarhiji, o moči in vladanju, spoštovanju ureditve, enakosti ali neenakosti in podobno:

"Sodobni politični mit lahko opredelimo kot vrednostno, iracionalno zasnovano osnovno kolektivno predstavo o želenem družbenem stanju (spremembi), ki s svojo opredelitvijo prežema celokupno sfero idejnega in z močjo svoje intencionalnosti gotovo neposredno prehaja v politično delovanje v cilju svoje realizacije v družbenem življenju." (Slavujević, 1986: 30)

Iracionalnost v političnem mitu moramo razumeti v smislu izjemnega vrednostnega, emotivnega naboja, ki ga mit nosi v sebi, kot prestavo stvarnosti, ki z njo nima kaj dosti, vseeno pa nujno raste iz nje .

Osnova političnih mitov so miti o nastanku in obstanku določene države ali politične skupnosti. Ti so zakoreninjeni v tradiciji naroda, kjer počivajo kot latentna kulturna in politična moč. Politične mitologije se torej nikdar ne začnejo 'iz nič', ampak nadgrajujejo, predružačijo ali okrepijo tiste elemente kulturne in politične tradicije, ki so že v duhovnem bogastvu naroda. Politični miti so določeni skupnosti namenjeni kot posebna vrsta resnice. Ne v logično racionalnem smislu, ampak kot resnica, ki ustreza kolektivnim željam, upom in strahom, kot posebna vrsta psihološke in emotivne resnice. (Matić, 1984: 106-7)

Zarodek političnega mita običajno nastane v glavah teoretikov, ideologov, njegovo pravo rojstvo pa se zgodi šele, ko postane idejno svojstvo posameznih družbenih skupin, ko izpolni njihove politične upe, ko ustreza njihovim resničnim ali namišljenim potrebam. Posameznik mit sprejeme v obliki objektiviziranih predstav v kolektivni zavesti družbe. (Slavujević, 1986: 31)

"Navsezadnje niti en poskus manipulacije ne more uresničiti ciljev, h katerim teži, če v določenih krogih javnega mnenja, na katere se vpliva, že ne obstaja nekakšna predispozicija, dojemljivost, plodna tla, na katerih bo vzkliko posejano seme. To med drugim pomeni, da mora struktura, oblika in vsebina sporočila, ki se pošilja, – da bi sploh imela kakšne možnosti za

dosego cilja – ustrezati nekemu kodu, ki je že vpisan v kolektivno imaginacijo, mora upoštevati njene že obstoječe zakonitosti. Zato so tudi tisti, ki se želijo poigrati z imaginarnim, prisiljeni, da se podredijo njegovim zahtevam. Ker mit obstaja neodvisno od skupin in oseb, ki ga lahko obrnejo sebi v korist, bolj kot lahko one prispevajo k njegovem prebujenju, se jim on sam navrže." (Girardet, 2000: 57)

Da bi mit deloval, mora torej racionalno razložiti stvarnost (ki je zasnovana iracionalno), jo koherentno povezati z zgodovino in sedanostjo v takšni obliki, kot to od njega pričakuje družba. To je trenutek, ko se zabrišejo meje med zgodovinskim in sedanjim, verjetjem in dejstvom, teorijo in prakso.

Slavujević (1986: 33) opaža dva načina delovanja političnega mita: posrednega in neposrednega. Slednji deluje kot nadindividualna vrednota, konstituirana v prepričljivo sliko zelenega družbenega stanja. K posamezniku se obrača kot subjektu, tokove zgodovine usodno veže prav na njegovo osebno zavzetost in tako ustvarja vtis, da ga dviguje iz brezoblične mase.

Največje učinke pri aktivaciji množic imajo politične mitologije v napetih situacijah, dolgotrajnih ekonomskih ali družbenih krizah. Takrat poziv k mitologijam, v katerih narod premaguje težave, se bori za novo zlato dobo, deluje mnogo bolj učinkovito kot katerokoli drugo sredstvo. (Matić, 1984: 107-8)

Kadar govorimo o političnem mitu, se moramo zavedati, da govorimo o entiteti, ki je nenehno v nastajanju, spremembi, izginjanju, prikrivanju.

"Politični mit je izmišljena nadgradnja, izkrivljena ali neobjektivna, sporna obrazložitev stvarnosti, ki ji ne moremo zaupati. /.../ ima svojo razlagalno vrednost, daje nekakšen ključ za razumevanje sedanosti, je sredstvo, s pomočjo katerega se zdi, da se pravilno gleda in hkrati urejuje nepregledna gomila dejstev in dogodkov. /.../ ima pa tudi funkcijo akcije: prenaša vzpodbujajoča, preroška sporočila, ustvarja naboj za križarske vojne in revolucije." (Girardet, 2000:13)

Sodobni politični miti so zelo podobni velikim verskim mitom nastalim v tradicionalnih družbah – predvsem v fluidnosti. Nimajo trajnih čvrstih okvirjev, njihova vsebina je stalno spremenljiva, meje pa so nedoločene (Girardet, 2000: 15). Sicer pa je politični mit profani mit in se razlikuje od religijskega, ki razlaga onostranstvo, delovanje nadnaravnih in božanskih sil. V političnem mitu so stvari odvisne predvsem od človeka, religijski pa računa na boga (Slavujević, 1986: 34 - 35).

Poleg pogosto spremenljivih oblik ima politični mit velikokrat tudi protislovne pomene – Bachelard: hiša kot varnost ali kot zapor (v Girardet, 2000: 15-16). Vseeno pa obstaja nekaj,

kar lahko imenujemo mitski diskurz, ki nima v sebi nič nepričakovanega. Kot naše sanje se tudi miti vrtijo po pravilih – lahko prepoznavnih zakonitosti ponavljanja:

"Čeprav je mitska stvarnost polimorfna, spremenljiva in dvosmiselna, svojo koherentnost dobiva na osnovi pravil, s katerimi se strukturira. Način, na kateri se mitska stvarnost gradi in funkcionira je predstavljen kot nizanje in kombiniranje posameznih slik. Ta verižnost je izraz enega organskega reda, rezultat določenega sistema ali sintakse, kot bi dejal Levi-Strauss: z drugimi besedami, sestavni elementi mitskega jezika se vedno pojavljajo v istih sklopih, trajno povezani v iste strukturne celote." (Girardet, 2000: 18)

Sporočila mita so torej zapisana v kodih, ki jih lahko štejemo za nespremenljive.

2.2.2.1. Nacionalistične mitologije

"Nacionalistične mitologije so kot oblike legitimizacije in krepite avtoritete različnih sistemov nastajale v daljših zgodovinskih obdobjih, kot svojevrstne izbrane preteklosti, oziroma naknadna obdelava kolektivnih predstav in mitov ..." (Matić, 1984: 287)

V nacionalističnih mitologijah je pozornost namenjena predvsem iskanju enotnosti osebnega in skupinskega, popolni identifikaciji na vseh področjih. Pedro Ramet (v Velikonja, 1996: 51) nacionalizme deli na pet skupin:

1. heroičen, v katerem je zgodovina zbirka s slavo ovenčanih dogodkov in zmag proti nasprotniku;
2. kljubovalen, kjer sta tako preteklost kot prihodnost negotovi in polni groženj od zunaj;
3. travmatičen, kjer zgodovino kroji travmatičen poraz;
4. tabu nacionalizem, kjer prevladuje občutek zgodovinske krivde za zločine preteklih generacij;
5. nemi nacionalizem, v tem primeru narodi bolj poudarjajo svoje ekonomske in kulturne dosežke.

Ramet nacionalizme definira na osnovi značilnosti, ki si jih narodi pripisujejo glede na preteklost. Na to, kakšen nacionalizem izraža posamezen narod, torej vplivajo zgodovinske okoliščine oziroma 'zgodbe o uspehu', ki jih narodi selektivno črpajo iz preteklosti.

Milan Matić (1984: 288-9) našteva tri oblike nacionalističnih mitov, ki jih lahko ločujemo glede na najpogostejše ideološke cilje:

1. metafizični miti

Cilj teh mitov je iskanje in dokazovanje zgodovinske globine oziroma večnost naroda (smo že od nekdanj).

2. fizični miti

Dokazujejo skupno poreklo, njeno homogenost, čistost, različnost od drugih.

3. kulturni miti

Dokazujejo izjemnost naroda, neponovljivost in neprimerljivo veličino glede na druge.

Velikonja (1996: 51) dodaja, da je pri vsem tem bistvena skupna usoda naroda. Njegovi pripadniki, ki so bili skupaj že v preteklosti, se združili v sedanjosti (ali pa se še morajo), bodo skupaj tudi v prihodnosti. Skupna usoda jih vodi do skupnega cilja.

Da bi bile bolj uspešne, si nacionalne mitologije pogosto podvržejo obstoječe religije in jih prilagodijo v nacionalne cerkve. Te potem služijo boju za narod, saj je ob tem izenačenju boj za narod obenem tudi boj za boga. Čeprav naj bi bilo to pretežno značilno za države, v katerih prevladuje ena religija, bomo ob našem primeru videli, kako so bile tri različne religije ene države povabljene v boj. Na to posebnost na Balkanu opozarjata tudi Velikonja in Kerševan, saj tukaj religije v kriznih trenutkih delujejo kar kot narodne buditeljice. (Velikonja, 1996: 56-7)

Eden glavnih motivov nacionalnega mita je povezan z nacionalnimi mejami – zahteva vrnitev ali nadaljevanje države v *popolnem obsegu* (ki navadno vključuje še kakšen 'košček' sosedovega). Pri uveljavljanju *naravne pravice* do ozemlja se večinoma sklicujejo na pravico prvega na ozemlju. Zato je pomembno tudi, katera etnija svojo zavest prva dvigne na raven naroda, se prva zave zahteve po lastni državi. Nastopi dokazovanje, kdo, kdaj in od kod so prišli tisti, ki imajo pravico do ozemlja, predvsem pa dokazovanje, da so vsi drugi prišli pozneje ali pa so *v resnici pripadniki istega naroda, ki so pozabili na svoje korenine*.

2.2.2.2. Mitologije prehoda

Mitologije prehoda nastopijo v času, ko je družbo *potrebno pripraviti* na prestop iz enega v drugo družbeno stanje, sprememba pa zahteva podporo pripadnikov družbe. Zgodba je povsod podobna: *mračna doba, v kateri živijo, se mora končati. Trpljenje* navadno povzročajo pripadniki kake druge skupine, *zato je v boju proti njim vse dovoljeno*. Na pomoč svojim pride tudi *rešitelj*, ki bo *pomagal uresničiti tisočletne sanje*, pomagal k zlati dobi.

Obdobje prehoda v novo družbeno stanje je obenem posledica in vzrok mitskega zajemanja stvarnosti. (Velikonja, 1996: 69-81)

"Prehod je torej nekaj, kar je pripadnikom neke družbe prikazano ne kot možnost, ampak kot nujnost, kot jezik samega tu-in-zdaj, nekaj, kar je treba obvezno storiti. Ne nekaj lažnega, naknadnega, kar bi zraslo na političnem zelniku protagonistov, ampak resnično, neovrgljivo dejstvo, kot to, kar res je. Mitska naracija in/ali ideološka prisila sta najmočnejši tedaj, ko o njima ni ne duha ne sluha, ko je treba pač nekaj ukreniti, ko ne gre drugače. Ko spregovori jezik nujnosti." (Velikonja, 1996: 87)

Pripadnike naroda je treba prepričati, da se bliža čas neizogibnih sprememb, da bo to *sicer čas žrtvovanja, ki pa bo enkrat za vselej končal stoletne krivice in trpljenje*. Pri zagotavljanju podpore spremembam in uvidenju *nujnosti* tega dejanja pomagajo štirje mitemi: zarota (ki jo proti narodu kujejo nasprotniki), enotnost (ki je hkrati sredstvo in cilj), rešitelj (ki je eden glavnih prepričevalcev, objubi, da bo narod vodil skozi težke čase prehoda) in zlata doba (ki je nekoč že bila, zdaj pa je čas, da se tja vrnejo).

2.2.3. Mitemi – zarota, enotnost, rešitelj, zlata doba

2.2.3.1. Zarota in enotnost

Obsedenost z zaroto, ki jo proti narodu kujejo nasprotniki, je eden najpomembnejših mitemov politične mitologije, saj pripadnike naroda prepriča, da jim grozi nevarnost. Vzpostavi občutek kolektivnega strahu. Posebej prepričljiv je, ker se v veliki meri naslanja na zgodovinska dejstva, s katerimi pridobi navidezno resničnost. Preverljivost zgodovinskih dejstev mitu o zaroti daje veliko moč tudi takrat, ko ta se začne odmikati daleč od njih. Od zgodovinskega dejstva na koncu ostanejo le še obris, nepomemben pa postane tudi čas, dejstvo, da so zgodovinski dogodki del preteklosti. Zgodovina začne vdirati v sedanjost.

Mit o zaroti se pojavlja v stanjih psihološke in družbene ne-varnosti, kolektivnih stanjih bojazni. Girardet (2000: 60-1) naprej razvija tezo, ki jo je postavil že Durkheim, da kadar je

družba bolna in trpi, čuti potrebo, da nekoga okrivi za svojo bolezen in trpljenje, nekoga, ki se mu za svoja razočaranja lahko maščuje.

Naslednja stopnja je demonizacija in poosebljanje nasprotnika, ki poskrbi, da svet znova postane enostaven. "Usoda znova postane zapopadljiva, v prvenstveno nejasnem, zmedenem toku dogodkov se vzpostavi nekakšna racionalnost ali vsaj koherentnost ..." (Girardet, 2000: 62).

S tem ko za slabo stanje v družbi okrivijo nekoga drugega, tako zgodovina kot sedanost postaneta razumljivi in enostavni. Trenutno stanje postane posledica dolgo trajajočega delovanja nasprotnika. Posamezniku to omogoča črno-belo čustvovanje, hkrati pa lahko krivdo za *nevzdržnost stanja* preloži na drugega.

Z nadaljnjo demonizacijo zarotnika, njegovo anatemiziranje vse bolj spominja na procese proti čarovnicam. Enaka so hudodelstva, enake obtožnice, iste obsesivne teme, isto nevrotično razpoloženje, v katerem se mešata strah in obsedenost. S svojimi skrivnostnimi rituali, obredom posvečenja, hierarhično ureditvijo, v kateri vlada najstrožja disciplina, zarotniška sekta postane kot čarovnice, ki so se postavile v službo zla ... (Girardet, 2000: 52)

Ko nasprotnik dobi obraz, ko je odgovornost prenešana, izgine strah pred neznanim. Vzroki za krizno stanje, krivec in posledično cilji naroda postanejo jasni.

Funkcija mita je torej, da razlaga krizno stanje, hkrati pa deluje kot "negativna projekcija teženj in stremljenj". Stvari, za katere obtožujemo drugega, lahko razumemo kot antitezo tistega, kar si želimo sami. Moč, ki jo pripisujemo sovražniku je iste narave kot tista, o kateri sanjamo, da jo imamo. Usodna vloga v zgodovini in prihodnosti družbe, ki jo sovražnik ima, je ravno tisto, za kar smo mi prikrajšani. In organska enotnost, ki jo je dosegel, je ena izmed želja. (Girardet, 2000: 63-97)

In prav enotnost, ki jo pripisujejo nasprotniku, potem poveže tudi pripadnike naroda. *Le enotni se namreč lahko spopadejo s silo, ki jim grozi že od nekdaj, zdaj pa je dosegla višek. Z enotnostjo bodo lahko razbili zaroto, izgnali hudiča in dosegli zelene cilje. Pridobili bodo vse tisto, kar nasprotnik skozi vso zgodovino neupravičeno že poseduje.*

Za izkoreninjenje nasprotnikove mračne organizacije so dovoljena vsa sredstva. Ta boj se nikoli ne konča: le z večnim bojem skupnost lahko ohranja v veliki napetosti, ki zahteva odločno ravnanje, brezpogojno podreditev politiki oblasti, *ki že ve, kaj dela.* (Velikonja, 1996: 80)

Za podreditev oblasti, *ki že ve, kaj dela*, mora na vrhu piramide stati uspešen prepričevalec: rešitelj naroda, ki je uvidel zaroto.

2.2.3.2. Rešitelj

Rešitelj se pojavi skupaj z mitemom o zaroti, saj ta predvideva voditelja, ki bo narod popeljal do končne zmage. V obdobju krize, neravnotežja, spopadov, v dobi kolektivne psihološke travme ga narod začne iskati sam, on mora le odgovoriti na klice.

"V stanju afektivne in moralne praznine, ki spremlja vsako krizo politične legitimnosti, je ideja o rešitelju kot pribežališče, uteha ..." (Girardet, 2000: 103)

Rešitelj pooseblja *oblast, ki ve, kaj dela*. Je tisti, ki je uvidel naklepe nasprotnika in tisti, ki ve, kako premagati obdobje prehoda ter družbo vrniti v zlato dobo.

Girardet (2000: 89-109) vlogo oziroma moč rešitelja razlaga z modelom psihološkega mehanizma. Ko posameznik odvrže starševsko zaščito in se zgodi "patetičen poziv novemu vzoru". Avtoriteto vodje vidi kot nesporno, neoporečno – rešitelja posameznik doživlja kot osebo, ki zagotavlja skupnost, enotnost, borbenost in ima osvajalski žar.

Vzpostavljanje rešitelja naroda deli na tri obdobja:

1. obdobje pričakovanja in pozivanja (obdobje kristalizacije skupinskih upov);
2. obdobje prisotnosti (rešitelj se končno pojavi, zgodovina se dogaja pred našimi očmi);
3. doba spominjanja (rešitelj je že del zgodovine, začnejo delovati selektivni mehanizmi spominjanja, predelave in povečevanja dogodkov).

K spominjanju lahko dodamo še mučeništvo, ki se pojavi pri narodnih herojih. Girardet (2000: 81-91) našteva tudi vrste rešiteljev:

1. Model Cincinatusa, ki ustreza pojmu *gravitas*, ki pomeni izkušeno, previdno, hladnokrvno in uravnoteženo vladanje. Gre za legendarno predstavo človeka, ki se je v preteklosti izkazal v vojni ali vzpostavljanju miru.
2. Model Aleksandra Makedonskega, ki ustreza pojmu *celeritas*. Ta označuje polet, osvajalsko smelost mladih vodij željnih slave. Gre za bojavnika z mečem v roki, v zgodovini se pojavi kot meteor, simbolizira mladost.
3. Model Solona. Gre za zakonodajalca, ki se sklicuje na zakone sporočila prednikov. Je tvorec stabilne politične kulture.
4. Model Mojzesa, arhetip preroka. On je tukaj zato, da napoveduje prihodnost, da vidi tisto, česar drugi še niso sposobni uvideti. Ti so veliki govorniki, osebna moč izgovorjene besede ustvarja povezanost, enotnost. Ko prerok nagovarja množice, izgovarja njihove misli, izraža njihove

občutke, množica spregovori skozi njegova usta. V sebi nosi tako preteklost, sedanost kot prihodnost, ko se z njim poistovetimo, se odpovemo lastni identiteti, saj najdemo kolektivno identiteto.

Voditelj nase prevzame vse sile dotedanje zgodovine in se prikazuje kot dolgo napovedani odrešenik (Velikonja, 1996: 35). Poveže se z junaki naroda iz preteklosti, ki jim lahko postane podoben, prevzame katere njihovih lastnosti, ali pa jih preprosto vključi v svojo zgodbo kot mučenike, ki so se tako kot zdaj on, že *v daljni preteklosti bojevali za pravice naroda, pa so jim nenaklonjene zgodovinske okoliščine ali premočni sosedi onemogočili uresničitev narodovih sanj*. Rešitelj nove dobe postane zastopnik, središče ne samo teženj sedanosti, ampak tudi želja junakov preteklosti. S tem ko narod podpre rešitelja, *deluje v imenu vseh prednikov*.

Cassirer (1995:14) poudarja, da se intenzivnost kolektivne želje utelesi v vodji (ko kolektivna želja doseže neustavljivo moč, se želja personificira). Takrat prejšnje družbene vezi (pravo, zakonitost, ustava) izgubijo vrednost. "Ostaja le mistična moč in avtoriteta vodje; njegova volja je najvišji zakon" (prav tam). Narod se poistoveti z voditeljem, družbeno, nacionalno postane osebno, voditeljeve besede postanejo glas ljudstva. (Velikonja, 1996: 45)

Northrop Frye (v Velikonja, 1996: 35) pomen bogov oziroma junakov v mitih vidi v tem, da ti omogočajo postopno nastajanje vsemogočne človekove skupnosti.

V kultu voditelja so na različne načine in različno učinkovito povezane različne perspektive:

1. božja

"... voditelj lahko vedno računa na božjo pomoč, saj naj bi bil sam bog, od boga poslan ali pa izvrševalec njegove previdnosti." (Velikonja, 1996: 36)
Občutja, ki jih pri ljudeh vzbujajo osebe na visokih položajih, so zelo podobna religioznim.

2. znanstvena

Vodja je borec, odrešenik in poleg tega še učitelj. Prikazan je kot vrhunski mislec, dober teoretik in praktični uresničevalec svojih idej.

3. zgodovinska

"... voditelje povezujejo z največjimi osebnostmi nacionalne in tudi širše zgodovine" (Velikonja, 1996: 39).

4. osebna

Vse te dimenzije pripomorejo k temu, da 'delavci in vojščaki' sledijo njegovi volji.

"Pripadnost, zavednost in zgodovinska naloga opravičijo vsakršen mandat; pod pretvezo (zgodovinske, politične, rasne itn.) nujnosti in pravice so borci le nema in gluha orodja, izvrševalci načrta, ki se mora dogoditi. Uporabljajo t. i. metodo vakcine: potrebno je majhno zlo, da bi bilo skupini prihranjeno večje" (Velikonja, 1996: 46).

V mitih gre v mitih za izrazito kozmične in kolektivne usode, ne pa za usode posameznih osebnosti – posameznik je zato odvezan tudi individualne krivde (Meletinski v Velikonja 1996: 46). Osvobodi se odgovornosti, ker ga v dejanja prisili nuja, ker *le štiti svoje pred še hujšim zlom*. Vero v dejanja in sledenje rešitelju tako krepi prej obravnavana zgodba o zaroti, torej o *prežechi nevarnosti, ki jo morajo odstraniti*.

Pa vendar mitem zarote ni dovolj, da bi veliki vodja, prerok ljudem lahko 'orazumil' svet. Človek ne more zanikati zahteve po racionalnosti – najti mora razloge za svojo vero, izdelati teorijo, ki bo potrjevala njegova prepričanja (Cassirer, 1995: 14). Tukaj nastopi zlata doba iz daljne zgodovine.

"Naši sodobni politiki zelo dobro vedo, da velike mase lažje vodiš s silo domišljije kot pa z golo fizično silo. ... Politik postaja neke vrste javni vedeževalec. Prerokovanje je bistveni element nove tehnike vladanja. Obljubljene so najbolj nemogoče in neverjetne stvari, znova in znova se napoveduje zlata doba. (Cassirer, 1995: 20)

2.2.3.3 Zlata doba, dobri stari časi

"... sedanjost in prihodnost določa tisto, kar je bilo ali tisto, kaj se misli, da je bilo ..."
(Girardet, 2000: 111-2)

Zlata doba je upanje, je cilj zaradi katerega skupina sledi rešitelju. V njej so vsi pripadniki naroda *združeni*, država ima *največji* možni *obseg*. Pomeni konec trpljenja in predpostavlja se, da bo enkrat, ko napočil njen čas, ostala za zmeraj. Zlata doba je zagotovilo, da se bodo vse generacije kljub različnim dediščinam lahko uspešno uprle novoveškimi asimilacijskim pritiskom in skušnjavam, ki bi jih sicer lahko razkrojile (Smith, 1991: 57-8).

Zgodba o zlati dobi se začinja pri zlati dobi naroda v preteklosti, *času polnosti in svetlobe, ki so ga uživali daljni predniki*. Predstave o 'starih časih' nosijo v sebi silovit zanos domišljije in sanjarjenja, kar prerašča v mit. Mit, ki je hkrati fikcija, celovit razlagalni sistem in mobilizirajoče sporočilo za množice (Girardet, 2000: 111-6).

"Vizija Zlate dobe se tako neizbežno staplja s predstavo o času, ki se ne more datirati, ki ni določljiv, deljiv ali merljiv in za katerega se ve le to, da stoji na začetku človekove

pustolovščine skozi zgodovino in da je bila to doba nedolžnosti in blaženosti." (Girardet, 2000: 116)

Izgubljeni raj, h kateremu se je vredno vrniti, je svoje ime oziroma racionalni okvir dobil v 18. stoletju, ko so ga filozofi poimenovali naravno stanje² (Girardet, 2000: 116). Pri narodih oziroma nacionalizmih se kot to naravno stanje kaže tisto obdobje, ko je ves narod živel znotraj zelenih državnih meja, ko je živel v miru, ko sovražnika oziroma bede in propadanja še ni bilo.

"Sedanjest je uresničenje propada, nereda in pokvarjenosti, od katerih je treba pobegniti. Na drugi strani je 'pretekla doba', utelešenje veličine, plemenitosti ali sreče, ki jo moramo vrniti." (Girardet, 2000: 120-1)

Sedanjest je mračna, narod trpi. Obljubljena prihodnost naj bi bila svetla, srečna in še lepša, kot je bila preteklost in zagotovo kot sedanjest. Toda še pred tem prihaja čas prehoda, obdobje odpovedovanja, žrtvovanja, morda tudi boja za življenje. V tem času se bo skupnost odrešila, prenovila, izčistila. In v tem obdobju je dovoljeno vse (Velikonja, 1996: 70).

Zlata doba je obljuba, ki jo vladajoči dajejo v kriznih časih. Svojo moč ima v tem, *da je nekoč že bila, da jo je treba le vrniti.* Vladane prepriča, da je za njo vredno trpeti, da se je vredno žrtvovati, da je vloga posameznika pomembna za vse prihajajoče generacije – *za narodov blagor.*

2.3. Religija in nacionalizem z roko v roki

"Religija je na splošno eden izmed najzgodnejših in najtrdnejših elementov skupinskega razlikovanja. Religijska identiteta predstavlja enega pomembnejših virov tudi v oblikovanju narodne zavesti, zlasti ob pomanjkanju drugih; in obenem velja za eno najbolj obstojnih, saj se ohranja tudi takrat, ko drugi viri oslabijo ali izginejo. Cerkve kot institucionalizirani izrazi religij so družbene in politične tvorbe in kot take pomembne pri oblikovanju in obstoju naroda." (Pleterski v Velikonja, 1998: 18)

Nekateri teoretiki (npr. Anderson) nacionalizem z religijo povezujejo zgolj kot njen nadomestek. Religiozni nacionalizem ali pa 'nacionalistična religija', kjer nacionalisti religiozno simboliko izkoriščajo v nacionalistične namene, pa kažejo, da je področje veliko bolj zapleteno. Nacionalizmi so religijo ponekod nadomestili kot obliko čustvovanja,

---

² Girardet svoje razlage zlate dobe razvije do Rousseaujevega vračanja k naravi, mi bomo uporabili le tisti del njegovih konceptov, ki nam pomagajo pri razlagi naših problemov.

pripadanja. Vsebinsko pa so jo velikokrat vključili v svoj program, da bi mu zagotovili večjo legitimnost in moč.

Po Rametu (v Velikonja, 1998: 19) se religijsko in nacionalno lahko povežeta v predvsem naslednjih primerih:

1. religija pri mnogih primerih predstavlja zgodovinsko jedro kulture;
2. religija je znak skupinske identitete;
3. verske skupine imajo avantgardno vlogo v razvoju narodnega jezika in literature;
4. kadar vlada prepričanje, da je religija neke skupine samo njena posebnost.

Velikonja (1998: 21) opozarja, da je religijsko področje mnogo bolj kompleksno kot je videti le skozi doktrinarno, teološko in dogmatsko plat. Pomembne so spremenljive družbeno-kulturne in politične dimenzije, lokalna in nacionalna prisvajanja te doktrine in njena preoblikovanja.

Kakšen je odnos med nacionalizmom in religijo pri posameznem narodu je torej odvisno od tega, kako si narod religijo prisvoji oziroma na kakšen način je vključena v njegov vsakdan in definiranje narodne identitete. (Seveda ne smemo pozabiti, da je pomembno tudi to, koliko moči verske organizacije v resnici imajo in do kakšne mere si za to moč prizadevajo.) Kadar 'primanjkuje' drugih razlik med narodi, se nacionalizem hitro zateče k religiji.³ Tako je na ozemlju nekdanje Jugoslavije pomembno vlogo pri izgradnji nacionalne identitete prevzela religija, ker je jezik ni mogel. Vrcan (2002: 183) vpletenost religijskih skupnosti v politična dogajanja razlaga na podlagi prisotnosti štirih občutkov:

1. večne identifikacije med versko in nacionalno zadevo;
2. stoletne tradicije, ki pripadnike drugih religij opisuje kot odpadnike oziroma sovražnike;
3. dojemanja danega prostora kot tistega, na katerem mora posamezna religija uresničiti svoje misijonarstvo.
4. občutka dolgoletne tradicije in naloge stebra obrambe svoje religije.

---

³ Kadar skupino napade druge kultura, se politično zainteresirani sloji branijo tako, da izpostavijo tisto posebnost, za katero mislijo, da pripada le njim. Če je to religija, lahko to imenujemo "religija ogroženih". (Fine v Velikonja, 1998: 42)

Verske skupnosti na prostoru nekdanje Jugoslavije uspešno dosegajo notranjo enotnost skupine, hkrati pa proti drugim velikokrat delujejo sovražno. Religiozno je globoko povezano s koreninami narodnostnega.

"Religija v zgodovini južnoslovanskih narodov ni toliko stvar individualne vere, presoje, izbire ali predanosti, ampak predvsem pritiska tradicije in kolektivne akcije" (Velikonja, 1998: 21).

Ko se religija in nacionalizem povežeta, je to navadno obojestransko koristno. Politika si s pomočjo religije zagotavlja podporo naroda, ki je sicer ne bi mogla vzpostaviti, verske skupnosti pa posebej v družbah, ki so na poti v sekularizacijo, z vključitvijo v aktivno politiko skušajo izboljšati svoj položaj. Nacionalizem in religija se tako razvijata z roko v roki – pripadnik vere postane pripadnik naroda, "nacionalizem pa sveta naloga, ki jo nalaga religija" (Velikonja, 1998:22).

3. Študija primera – Bosna, njena zgodovina in mitologije na Balkanu

3.1. Bosna

Deželico Bosno, ki je ime dobila po reki Bosni, prvič omenja Konstantin VII. Porfirogenet v besedilu O upravljanju imperija (konec 8. stoletja). V 10. stoletju je bila Bosna delno v hrvaški državi Mihaela Krešimirja II., potem Raški, pa Duklji, nato so se njeno ozemlje oblast razširili Bizantinci, pa še ogrsko kraljestvo.

V 11. oziroma 12. stoletju so se začeli oblikovati prvi obrisi bosanske identitete. Razvoj prvih zametkov bosanske politične zavesti naj bi bil povezan z religijo in sicer s pomočjo bosanske cerkve (12. stoletje).

3.1.1. Bosanska cerkev

Viri, iz katerih bi bilo mogoče razbrati, kakšna natančno je bila bosanska cerkev, so zelo skopi. Večina jih ne prihaja iz ozemlja Bosne in Hercegovine, ohranjen ni niti en zapis o obredih ali teoloških naukih cerkve.

Temelječ na redkih zapisih najdenih v dokumentaciji zunaj meja BIH Mustafa Imamović (1997: 89-90) razlaga osnovna verovanja pripadnikov bosanske cerkve. Prepričani naj bi bili, da pot k odrešitvi ne vodi skozi zakramente ali ob pomoči cerkvenih dostojanstvenikov, ampak izključno s primernim načinom življenja. Kulta device Marije naj ne bi sprejemali, za Kristusa pa naj bi trdili, da je zgolj privid človeškega telesa in da ni ne trpel ne umrl. Zavračali naj bi tako uporabo ikon kot tudi verovanje v svetnike. Držali naj bi se asketskega načina življenja, posebno pozornost naj bi namenjali postu. Krstili naj bi le odrasle osebe, ki so sposobne zavestno sprejeti tako odločitev.

Skozi zgodovino je pomanjkanje virov tako omogočilo, da se je bosanska cerkev zasidrala v različne nacionalne mitologije. Hrvaški zgodovinar Franjo Rački je začel razširjati teze, da naj bi bila bosanska cerkev povezana z bogomili. Njegove teze o bogomilih naj bi imele močan vpliv na mišljenje zgodovinarjev o Bosni. Konkurenčna njegovi je bila teza Božidarja Petranovića, ki je trdil, da je bosanska cerkev le vzhodno pravoslavna cerkev, ki se je oddaljila

in sprejela heretična načela. Te ideje so sprejeli predvsem Srbi, ki so dokazovali, da je Bosna v resnici le del Srbije. V povojnih časih se je dvema pridružila še tretja teorija o bosanski cerkvi – da je odcepljeni del katoliške cerkve. Ta je bila najbolj povšeči katoliškim pisateljem. Malcolm (1994: 27-9) trdi, da je resnici najbolj blizu naj bi bila razlaga, ki vključuje elemente pravoslavne in katoliške različice. Zavrača pa tezo, da naj bi bila bosanska cerkev bogomilska. Dokumenti, simboli in obredi bosanske cerkve naj ne bi imeli nič skupnega z bogomilskim delovanjem in prepričanjem.

Ustanovitelj samostojne Bosne je veliki ban Kulin, ki je vladal med leti 1180 in 1204. Ko so ga sosede zatožili Rimu, se je bosanski cerkvi odrekel in leta 1203 izpovedal pripadnost RKC. Pozneje ga je papež kot lojalnega katolika in graditelja mnogih cerkva imenoval za ubogljivega sina Cerkve. Prav v času Kulinovega vladanja naj bi se uspešno širila bosanska cerkev, ki naj bi jo podpirale vse plasti družbe, saj naj bi služila predvsem kot obrambno sredstvo pred zunanjimi pritiski.

Da bi deželo, ki ji je bilo mogoče očitati le "versko ignoranco, ne pa tudi heretičnosti" (Fine v Velikonja, 1998: 34), le nekako spravili v red, so bili v Bosno poslani prenekateri dominikanci. Ti v deželo niso prihajali zgolj kot menihi, ampak tudi kot inkvizitorji. 14. stoletje je prineslo dokončen razkol med bosansko cerkvijo in RKC (Velikonja, 1998: 35). Sredi štirinajstega stoletja naj bi v Bosno prišli frančiškani (Malcolm, 1994: 39).

Predstavnik zlate dobe bosanske zgodovine, ko je Bosna obsegala največ ozemlja in imela največjo moč, je Tvrdko I. Kotoromanić. Leta 1377 se je okronal za kralja Bosne in Srbije, po smrti ogrskega kralja pa je Bosni priključil še del Hrvaške. Po njegovi smrti je Veliko Bosno čakala mračna doba, kraljestvo je začelo razpadati. Sledili so vse močnejši turški pritiski. Ko je padla Srbija, so bosanski vladarji za pomoč zaprosili na zahodu. 1463 je samostojna bosanska država dokončno padla. (Velikonja, 1996: 121)

Omeniti velja še, da je v srednjeveški Bosni že obstajala neka bosanska identiteta, ki je bila utemeljena predvsem na geografskih osnovah, ne pa verskih ali etničnih.

3.1.2. Otomanski imperij

Poleti 1463 je na ozemlje Bosne prišla turška vojska. Za Bosno so se bojevali tudi Madžari, ki pa so jih Turki dokončno porazili 1526. Otomanski imperij je zahteval obsežno vojaško mašinerijo. Pomemben del vojske so predstavljali janičarji, ki so jih rekrutirali po sistemu devširma (zbiranje) – na zavzetih ozemljih so zbirali mlade fante, ki so se najprej islamizirali,

potem pa so postali vojaki, sultanovi služabniki ali uradniki kje v Otomanskem imperiju. Nekatera rekrutiranja so bila prisilna, drugi so v tem videli priložnost za boljše življenje svojih otrok. V dveh stoletjih naj bi skozi ta sistem šlo najmanj 200 tisoč balkanskih otrok.

Prvotno razslojevanje v času imperija je temeljilo na razlikovanju med Otomani in rajo (*raya*). Pravni sistem ni temeljil na šeriatskem pravu, čeprav mu ni nasprotoval, večjo moč je imela sultanova beseda. Bolj kot spreobračanje ljudi v islam, je Otomane skrbelo, kako ohraniti nadzor nad imperijem in zagotoviti dovolj denarja za njegovo delovanje. Sicer pa so (posebno s sistemom *millet*⁴) omogočali versko, jezikovno in etnično raznolikost.

Otomanski imperij so močno oslabile vojne s Habsburžani med leti 1683-99. Bosna je bila vsa ta leta tako rekoč v vojni, čez njeno ozemlje so bežali mnogi begunci (večinoma muslimani). 1718 si je Avstrija pridobila del bosanskega ozemlja. Poskusili so iti še dlje, ampak bosanska obramba je vzdržala in Avstrijce leta 1739 potisnila do severne meje sedanje BIH. Skoraj petdeset let je Bosna imela mir pred zunanjimi vdori.

1788 so avstrijske sile znova stopila na bosanska tla. Pričakovali so, da bodo prebivalci veseli 'osvoboditve', a so se uprli. Potem se je na zemljevidu Evrope pojavil še Napoleon. Za Otomansko Bosno pa je mnogo večjo nevarnost predstavljala Srbija, ki je z nasilnimi upori sultana prepričala, da ji je podelil veliko stopnjo samostojnosti – dobili so svojo skupščino in izvoljenega princa.

Napetosti v Otomanskem imperiju so vplivale tudi na življenje v Bosni: nadaljevali so se upori, življenje je bilo vse težje, ljudje vse bolj revni. Otomani so propad poskušali reševati z reformami, a večinoma neuspešno. Vse glasnejše so postajale srbske želje po bosanskem ozemlju. 1849 je srbski intelektualec Vuk Karadžić napisal knjigo, v kateri trdi, da so prebivalci Bosne in Dalmacije v resnici Srbi. Še pred tem leta 1844 je o bosanski zemlji razmišljala že srbska oblast: pripravili so načrt, kako v Bosni vzpodbujati prosrbsko mišljenje in jo na koncu priključiti Srbiji. Podobne ideje so se pojavljale tudi na Hrvaškem. Tam so trdili, da so prebivalci Bosne v resnici Hrvati. Bosancem je medtem pod vodstvom Topala Osmana-paše šlo na bolje. Razvijal je šolstvo, infrastrukturo, ustanovil bolnišnico.

3.1.3. Avstro-Ogrska

---

⁴ "Milet je združeval pripadnike različnih ver v relativno avtonomne, varne, notranje hierarhično urejene enote, podrejene carigraskemu sultanu. /.../ Njegovo bistvo je bilo v tem, da so bili pripadniki različnih religij čimbolj ločeni, da bi se tako izognili kontaktom ali celo konfliktom" (Velikonja, 1998: 76).

Tudi Rusija in Avstrija sta še vedno želeli prevlado na Balkanu. Tako so Avstrijci leta 1878 na berlinskem kongresu oznanili, da bodo Bosno, ki je v tem času uradno še vedno spadala v Otomanski imperij, okupirali. Znova so pričakovali, da jih bodo prebivalci podprli in se zoperstavili Otomanom, a so se znova ušteli. A kljub temu, da so se prebivalci Bosne (tudi ženske) borili proti Avstrijcem, je veliko številnejša vojska celotno ozemlje zavzela v manj kot treh mesecih.

Malcolm (1996: 136-7) razlaga, da Avstrija ni bila navdušena nad osvajanjem Bosne, ampak je to videla kot najboljšo možno rešitev. Skrbelo jih je, kdo bo vodil Bosno (Avstrija ali Ogrska) in kaj se bo zgodilo, če bo priključitev Bosne okrepila moč Hrvaške, ki je že zahtevala večjo samostojnost. Daleč največjo skrb, ki je na koncu prevladala pri odločitvi, je za Avstro-Ogrsko predstavljala Srbija, ki bi s priključitvijo Bosne in okrepitvijo moči na Hrvaškem lahko predstavljala resno grožnjo avstro-ogrski premoči na Balkanu.

Avstroogrške oblasti so bile zelo previdne pri uvajanju sprememb v Bosni. Medtem ko se spreminjanja družbene sfere niso lotevali, so si močno prizadevali za gospodarske spremembe. Pospeševali so razvoj kmetijstva, gradili so železnico, cestne povezave, spodbujali so lesno industrijo in razvoj rudnikov. Uspešne je bile tudi tobačne tovarne.

Oblasti so popustile pri sodstvu in dopustile uporabo šeriatskega prava. Kljub temu da so se trudili razvijati šolski sistem, je neizobraženost ostajala eden večjih problemov, saj kmetje, ki jih je preveč novotarij motilo, svojih otrok niso hoteli pošiljati v šole.

Med vsemi tremi verskimi skupnostmi se je v tem času najbolj razvijala in spreminjala katoliška. Priseljevanje iz ostalih delov Avstro-Ogrske, ki so ga oblasti spodbujale, je povečalo število katoliških vernikov. Katoliška cerkev je bila bolj aktivna kot kdajkoli prej. Začel pa je naraščati tudi muslimanski aktivizem.

Benjamin Kallay, ki je bil v tem času zadolžen za upravljanje Bosne, je zaradi prej omenjenega in naraščajoče nevarnosti nacionalističnih političnih gibanj v Srbiji in na Hrvaškem poskušal razviti idejo bosanske nacionalnosti. Kallay je ime Bošnjaki, ki so ga Turki uporabljali za bosanske muslimane, želel razširiti še na druge prebivalce Bosne. Nekateri so se ideje oprijeli, saj so jo videli kot nadaljevanje ideje o samostojni Bosni, ki se je pojavila že v otomanskih časih. A propaganda, ki je prihajala iz sosednjih Hrvaške in Srbije, je bila že premočna.

Ves ta čas, ko je bila Bosna pod avstroogrsko oblastjo, je uradno veljala za okupirano otomansko ozemlje. Šele 5. oktobra 1908 so si Bosno dokončno, v popolnosti priključili. Zavrelo je med Srbi: nacionalisti so bili prepričani, da so jim bosansko zemljo nepravilno

ukradli pred nosom. Ustanovili so številne tajne organizacije, vojne Avstro-Ogrski pa si niso upali napovedati.

S priključitvijo Avstro-Ogrski je Bosna le dobila več političnih pravic. Že naslednje leto so izvolili bosanski parlament, delovati so začele politične stranke in z njimi se je začelo tudi sklepanje zavezništev. Leta 1911 so muslimani, potem ko so se za njihovo zavezništvo borili tako Srbi kot Hrvati, dogovor sklenili s Hrvati.

Začela pa so se razvijati vse močnejša proti avstro-ogrski čustva. Po letu 1910 so se v Bosni začela projugoslovansko usmerjena gibanja, najpomembnejše med njimi se je poimenovalo Mlada Bosna. Leta 1913 so bili odnosi med Avstro-Ogrsko in Srbijo že zelo napeti, leto pozneje, 28. junija 1914, je Gavrilo Princip, član Mlade Bosne, v Sarajevu ustrelil vojvodo Franza Ferdinanda. Mesec dni zatem je Avstro-Ogrska Srbiji napovedala vojno.

3.1.4. Prva svetovna vojna in SHS

Ko se je začela vojna, so se nekateri iz Bosne odpravili na pomoč Srbom, večina je ostala na strani Avstro-Ogrske. "Čeprav so nekateri Muslimani postali prostovoljci v srbski vojski, večina ni želela, da bi njihovo državo pogoltnila povojna ekspanzija Srbije ..." (Malcolm, 1996: 159)

Vojna se je končala 1918, leto pred tem je v dunajskem parlamentu Slovenec Korošec prebral Majniško deklaracijo, v kateri je pozval k združenju vseh dežel Slovencev, Hrvatov in Srbov. Hrvati in Srbi v Bosni so idejo večinoma podpirali, muslimani so bili razdeljeni. Nekateri so želeli samostojno Bosno znotraj Ogrske, drugi so bili prepričani, da je vredno poskusiti znotraj predlagane tvorbe.

29. oktobra 1918 so v hrvaškem parlamentu razglasili novo državo Slovencev, Hrvatov in Srbov. Decembra istega leta so se združili s Kraljevino Srbijo in princ regent Aleksander Karadjordjević je razglasil Kraljevino Srbov, Hrvatov in Slovencev. Takrat je postal popularen nov mit: o *enem jugoslovanskem narodu s tremi plemeni* (Velikonja, 1998: 179). Srbi so v to zvezo stopili z idejo, da so odrešili vse ostale prebivalce te države, njihov uspeh je bil toliko večji, ker so zdaj *vsi Srbi živeli v eni državi*. V zameno za žrtve v prvi svetovni vojni jim je po njihovem pripadala pravica krojenja države.

Bosna, katere narodnostna sestava je bila 43,49 odstotkov Srbov, 32,25 % Bošnjakov (muslimanov) in 22,87 % Hrvatov, je v tem času pretrpela veliko nasilja. Srbi so se znašali nad muslimani, dotedanjimi gospodarji. Obračunavanje je podpiral tudi Beograd, kjer so bile

še vedno aktivne organizacije, kot sta Črna roka ali Ujedinjenje ili smrt. Slednja se je zavzemala za idejo, da je vso srbsko ozemlje treba združiti v celoto.

Režimu najbližja je bila v tem času srbska pravoslavna cerkev, katoliki so še pred kratkim simpatizirali s habsburško monarhijo, muslimani pa so plačevali dolg Otomanov. Srbi so reisu-ulemo celo poskušali preseliti v Beograd, a so ga Bošnjaki le uspeli obdržati v Bosni. Leta 1919 so muslimani na verski, ne etnični osnovi ustanovili Jugoslovansko muslimansko organizacijo, s katero so se borili za svoje pravice.

Leta 1921 je knez Aleksander predlagal, da bi državo razdelili na 33 pokrajin, ki bi namenoma oslabile tradicionalno povezane etnične in zgodovinske enote. Tako naj bi okrepili centralno oblast Beograda. Po mnogih prerekanjih so 28. 6. 1921 sprejeli ustavo. Razglasili so jo na Vidov dan in tako novo skupnost povezali z najbolj pomembnim dogodkom srbske mitologije in sarajevskim atentatom, ki je začel prvo svetovno vojno.

Na srbski centralizem so odgovorili Hrvati. Upirali so se večinoma kmetje, dokler ni junija leta 1928 kri stekla v beograjski skupščini. Pod streli se je zgrudil hrvaški politik Stjepan Radić. Hrvati so njegovo smrt razglasili za mučeniško. Januarja 1929 je kralj Aleksander razveljavil ustavo, državo preimenoval v Jugoslavijo in jo razdelil na banovine. Z novim redom ni bil zadovoljen nihče, niti Srbi. Hrvaški nacionalisti so začeli razvijati skrajno gibanje ustašev, katerih glavni ideolog in politični voditelj je bil Ante Pavelić.

Sledili so poskusi, da bi Bosno razdelili med Hrvaško in Srbijo, o tem naj bi se ljudje odločali celo z referendumom. Notranje politično dogajanje pa je prekinila mnogo večja sila. 6. aprila 1941 je Jugoslavijo, najprej Beograd, napadla nacistična Nemčija.

3.1.5. Druga svetovna vojna in Titova Jugoslavija

Med II. svetovno vojno je tudi na ozemlju Bosne in Hercegovine strahovladala ustaška Neodvisna država Hrvaška (glej poglavje 3. 3. 2. Bog in Hrvati). Po letih boja s srbskim centralizmom, so Hrvati zdaj slavili. Zgodovinarji pišejo, da je šlo za ene najbolj krvavih medsebojnih obračunavanj. Srbi niso dolgo čakali z odgovorom. Prvi so upor začeli kmetje, ki so dvignili proti Hrvatom in muslimanom (ki so bili obtoženi kolaboracije) v svojih vaseh. Potem so se okoli Draže Mihajlovića zbrali srbski bojavniki, četniki – borili so se tako proti Hrvatom in Muslimanom kot tudi Nemcem. Njihova želja oziroma cilj je bilo *zedinjenje vseh srbskih ozemelj*. Pripravljali so tudi *čiščenje ozemelj*, pri čemer naj bi se vsak vrnil *tja, kamor spada* – Hrvati na Hrvaško, Turki pa v Turčijo.

Na drugi strani pa so se zbirali komunistični partizani, ki so si želeli povojne komunistične revolucije. Ti so z zmago končali boj vseh proti vsem in ustanovili 'Titovo Jugoslavijo'. Na tretjem zasedanju ZAVNOBIH spomladi 1945 so Bosno in Hercegovino imenovali za srbsko, hrvaško in muslimansko deželo, nad katero ne more noben narod imeti izključne pravice, ker je to njihova skupna in nedeljiva domovina. 29. novembra istega leta je novo izbrana skupščina razglasila Federativno ljudsko republiko Jugoslavijo. (Velikonja, 1998: 224)

Jugoslavija je kar naprej imela gospodarske težave, politično se je nagibala zdaj k vzhodu zdaj k zahodu. Nasprotja med etnijami so se nadaljevala. Najbolj 'vroče' je bilo med Hrvati in Srbi. Leta 1967 je hrvaški list Globus objavil Deklaracijo o imenu in vlogi hrvaškega jezika, ki jo je podpisalo 130 hrvaških intelektualcev. Zahtevali so ločitev hrvaškega in srbskega jezika. Srbi so odgovorili z Razlogom za premislek, v katerem so Hrvatom priznali pravico do lastnega jezika, hkrati pa zahtevali samostojne šole za srbske manjšine na Hrvaškem.

1961 so oblasti uvedle etnično pripadnost Jugoslovan, sedem let zatem so z novimi ustavnimi dopolnili okrepili avtonomijo dveh pokrajin: Vojvodine in Kosova. Jugoslovanski integralizem je začel popuščati, ponovno se je uveljavljalo vrednotenje etničnega principa. Istega leta se je jugoslovansko vodstvo odločilo priznati še Muslimane kot etnično skupino.

V socialistični Jugoslaviji sta prevladovali dve obliki jugoslovanstva: organska in integralna. Pri organski obliki je šlo za povezovanje različnih skupnosti v eno bratsko in sicer po načelih decentralizacije. Integralna oblika, ki je ustrezala predvsem Srbom, pa je predvidevala politični centralizem, krepitev skupne zavesti in favoriziranje Srbov. Pomembne temelje jugo-mitologijam so dajale mitologije narodno osvobodilnega boja in predvsem kult osebnosti predsednika Tita.

3.1.6. Umiranje Titove Jugoslavije

Ko se je v sedemdesetih začelo slabšati zdravje predsednika Tita, so se na političnem vrhu začele kaotične razmere. Leta 1971 je popis prebivalstva v BIH, na katerem so se kot posebna etnija prvič lahko opredelili tudi Muslimani, pokazal, da je večinsko prebivalstvo v tej republiki muslimansko. Novica je najbolj presenetila Beograd, kjer so bili prepričani, da so zahodno od Drine v večini Srbi. Tri leta pozneje so Srbi doživeli še eno neprijetno presenečenje: ustava, ki so jo bili prisiljeni sprejeti, je srbski vladi odvzela nadzor nad avtonomnima pokrajinama, hkrati pa je okrepila meje med republikami. Beograjski politiki so spisali 'modro knjigo', v kateri so predstavili svoje zahteve: na zvezni ravni omejitev principa konsenza med republikami, povečanje pristojnosti Srbije v Vojvodini in na Kosovu, gospodarsko pomoč Srbiji in podporni program za Kosovo, ki naj ga financira država.

Še pred Titovo smrtjo, se je v Jugoslaviji začel boj za oblast. Po njegovi smrti 4. maja 1980 so se razmere v državi resno zaostriale: gospodarska kriza je življenjsko raven potisnila navzdol, nemiri so se začeli na Kosovu, kjer je na tisoče ljudi zahtevalo republiko. In prav tam je bliskovito pot na vrh leta 1987 začel novi voditelj srbskega naroda Slobodan Milošević.

Po Srbiji je besnel nacionalizem podprt z miti o slavni srbski zgodovini. Podprli so ga tudi intelektualci – konec septembra so v beograjskem časopisu izšli odlomki Memoranduma Srbske akademije znanosti in umetnosti, v katerem je bil razložen domnevno katastrofalen položaj Srbov v Jugoslaviji. Srbi so po njihovih besedah trpeli na Kosovu, na Hrvaškem, celotna Srbija je bila ekonomsko podrejena Sloveniji in Hrvaški. Zapisano je razburilo vso državo. V Sloveniji se je začelo govoriti o odcepitvi. Sledili so škandali v gospodarstvu, nato je Milošević na Kosovu izrekel ključne besede, ki so ga naredile z zaščitnika Srbije: "Nihče vas ne bo pretepal!" V pokrajini je postalo tako napeto, da je predsedstvo Jugoslavije tja poslalo 3000 policistov, ki naj bi skrbeli za mir. Milošević je nadaljeval svoj pohod in kmalu pridobil še nadzor nad JLA.

V Sloveniji je zavrelo, ko se je leta 1988 začel proces proti četverici (glej Pirjevec, 1995: 390). Na ljubljanskih ulicah je protestiralo 30 tisoč ljudi. Nasprotje med Srbijo in Slovenijo se je še bolj zaostriло, ko so se v konfliktu na Kosovu Slovenci *postavili na albansko stran*. Nemiri na Kosovu so naraščali, Bosno in Hercegovino so pretresali škandali zaradi korupcije, nezadovoljstvo je naraščalo na Hrvaškem, kjer je popularnost pridobila konzervativna nacionalistična Hrvatska demokratska zajednica. Njen voditelj je bil Franjo Tuđman, ki je

načrtoval širitev hrvaškega ozemlja na račun Bosne. Volilci so v Bosni leta 1990 na oblast izvolili vsak svoje, na oblast so prišli trije tabori: muslimanski, srbski in hrvaški. Predsednik republike je postal Musliman Alija Izetbegović iz Stranke demokratske akcije. V Srbiji je triumfiral Milošević, za petami sta mu bila nacionalist Vuk Drašković in četniški vojvoda Vojislav Šešelj. Država je pokala po vseh šivih in se na koncu pogreznila v vojno.

Po razpadu Jugoslavije, kratki vojni v Sloveniji in začetku vojne na Hrvaškem je 6. aprila 1992 počilo v Bosni in Hercegovini. Vojna v Bosni in Hercegovini je bila v veliki meri bojevana med zastopniki Zagreba in Beograda, Muslimani pa so v poskusu, da bi preživeli silne napade srbske vojske, bili prisiljeni v nelahko zavezništvo s Hrvati.

3.2. Mitologije na Balkanu

Prebivalcem Bosne in Hercegovine v zgodovini zakoreninjenih mitov ni bilo težko najti. Paul Mojzes (1995: 21-26) med najpomembnejše mite na Balkanu šteje naslednje štiri:

1. Mit o zemlji in krvi

Zemljo, ki so jo kdajkoli v zgodovini naseljevale nacionalne skupine, njihovi pripadniki dojemajo kot sveto. Prepričani so, da je tako, kot je sveta njihova zemlja, čista njihova kri. Njihova država (v največjem obsegu seveda) nepretrgano obstaja že od nekdaj, za njihovo trpljenje so odgovorni tujci. Nacionalna skupina mora biti neprenehoma na preži, saj jih druga želi oropati nacionalne in verske identitete.

2. Sindrom križanja in ponovnega vstajenja

Trpimo, a dvignili se bomo kot zmagovalci. Gre za spreminjanje porazov v zmage, kar je med drugim posledica herojskih epskih pesmi, skozi katere so se prebivalci učili o svoji zgodovini. V teh seveda prevladuje romantični nacionalizem.

3. Mitološko dojetje časa

Kronološko dojetje časa je zamenjalo mitološko, v katerem se pojma preteklosti in sedanosti mešata oziroma prekrivata. Dogodke, zamere iz preteklosti (še tako daljne) občutijo kot današnje. Prepričani so, da lahko njihova dejanja v sedanosti vrnejo čast, ki so jim jo odvzeli porazi iz preteklosti, in te poraze izničijo.

4. Poveličevanje vojne in nasilja kot najboljše poti za doseganje miru

Na Balkanu ni tradicije mirovništva ali nenasilnega odpora. Največjo slavo vselej požanjejo tisti, ki sovražniku naredijo največ škode, ljudje so za zmago pripravljani žrtvovati vse. Nasilje velja za legitimno sredstvo za doseganje cilja. (Mojzes, 1995: 24)

Velikonja (1996: 118) miteme oža na območje nekdanje Jugoslavije:

1. zlato obdobje, naselitev;
2. poraz proti močnejšim sosedom (pri južnoslovanskih narodih je zanimivo predvsem to, da večinoma slavijo usodne poraz in ne zlatih dob);
3. jugoslovanska etapa;
4. končna osvoboditev.

3.3. Tri vere, trije narodi, ena država

"... ti ljudje dolgo trpijo in neverjetno dolgo vztrajajo v bedi. Boj Balkancev za golo preživetje je dolgoleten; prepričanje, da je življenje vedno težavno, jim daje strašen občutek brezupa. Ker človek nikoli ne ve, kako dolgo bo živel ali koliko bo imel, stremi k takojšnji zadovoljitvi želja. Zato se med trpljenjem pojavijo trenutni izbruhi veselja ali bahavega zapravljanja; že naslednji trenutek je namreč lahko vse zaman." (Mojzes, 1995: 26)

Ljudje Bosne in Hercegovine in njene okolice so stoletja živeli na zemlji, ki je pogosto, prepogosto menjavala gospodarje. Veliki prelomi, ki so jih druge države doživljale v stoletju ali stoletjih, so se tam zgodili tudi v tako kratkem obdobju kot je desetletje. Negotovost je postala vsakdanost prebivalcev, onemogočila je rast stabilnega gospodarstva. Obdobja velike sreče ene etnične skupine so vedno pomenila *mračne, težke čase* za pripadnike druge. Tako se Velika Srbija, Velika Hrvaška in Velika Bosna raztezajo praktično na istem ozemlju in so jasno nezdružljive.

Sodobne politične mitologije naj bi nastale, ko naj bi počasi izginila prejšnja verska enotnost, ki jo je nadomestila nacionalna. "Proces sekularizacije je eden najvažnejših tokov promocije nacije kot nove politične skupnosti in kot novega mitiziranega absolutnega človekove pripadnosti" (Matić in Carr v Velikonja, 1996: 65). Povezanost družbe, ki jo je prej spodbujala religija, je zdaj spodbujala nova pripadnost, pripadnost narodu, državi.

V Bosni in Hercegovini pa se je zapletlo. Edini, ki so v devetdesetih v resnici verjeli, da so državljani BIH, so bili Muslimani, ti pa so že v svojem imenu imeli izraženo religijsko pripadnost. Drugim se je zdelo, da so bolj upravičeni do priključitve sosednjim, 'matičnim' državam. Zaradi drugih podobnosti pri različnih narodih je religija postala odločujoč in ločujoč

element prepoznavanja. Namesto enega naroda – Bosancev, so v Bosni nastali trije, kar je pripeljalo do končnih dveh entiteti v eni državi. Legitimacijsko vezivo, ki naj bi tri narode prepričalo, da so najprej državljani BIH, šele potem pa pripadniki posamezne etnije, se ni prijelo. Bosne vsi njeni državljani niso videli kot zastopnice njihovih interesov, vsaka stran je bila prepričana, da služi le interesom 'nasprotnega tabora'. In da bi se od teh nasprotnikov bolje razločevali so se znova zatekli k religijskem razločevanju.

V BIH je bilo zapleteno že pred tem. Verske organizacije so bile hkrati nacionalne in politične organizacije, religijska identiteta je bila tako rekoč neločljivo povezana z etnično in politično. Vse od 14. pa tja do 20. stoletja sta se na Balkanu 'bojevali' krščanska in muslimanska civilizacija. A kljub temu med prebivalci Bosne in Hercegovine takrat ni bilo večjih verskih nasprotovanj ali vojn (Velikonja, 1998: 20 - 21).⁵

Iz religijsko mitskih tradicij v BIH izhajajo pomembne dimenzije identitet posameznikov in življenja na sploh. Začne se pri osebnih imenih in konča tam nekje pri načinih prehranjevanja. Mitsko je torej močno prepleteno z vsakdanjim, še bolj pa se zapleta, ker so med seboj prepleteni tudi nekateri drugi elementi. Tukaj govorimo predvsem o tistih delih življenja, v katerih so si prebivalci predpisane verske dogme preuredili tako, da jih uporabljajo kot so si sami določili, pa če gre za pravoslavca, katolika ali muslimana (pri slednjih so na primer na določenih območjih BIH oblike žalovanja za umrlim v neskladju z muslimansko doktrino).

K napetostim med narodi so veliko pripomogle cerkve, ki so z ustvarjanjem mitologij želele znova pridobiti privilegirano položaj, ki naj bi ga imele nekoč. (Tudi verske organizacije imajo svoje zlate dobe.) "Te cerkve so ne samo zbudile nacionalno zavest, ampak tudi nacionalistična čustva" (Velikonja, 1998: 37). Religija je s pojavljanjem v vsakdanu postajala del, če ne kar izenačena z nacionalno identiteto. Religiozna čustva ljudi so bila na voljo za zlorabo v politične namene, za kar sta poskrbeli sosedi.

"Kot nam kaže učna ura zgodovine, nikoli ni bilo potrebe, da bi Bosno nadzorovala kakšna večja sila, ki bi preprečevala njeno samouničenje. Skoraj ravno nasprotno: Bosne nikoli niso ogrožale notranje napetosti, ampak ambicije večjih sil in sosednjih držav. Zgodovina Bosne kaže, da so, če pustimo ob strani gospodarske konflikte med zemljiškimi gospodi in kmeti, 'nacionalna' sovraštva znotraj države točko, na kateri se je začelo medetnično nasilje, dosegla le ob pritiskih, ki so prihajali izza meja Bosne." (Malcolm, 1994: 234)

---

⁵ David Chandler (2000: 28) navaja podatke raziskave iz leta 1990, kjer naj bi se 74 odstotkov državljanov opredelilo za prepoved političnih strank, katerih temelj je nacionalna ali konfesionalna opredelitev. Veliko več kot polovica prebivalcev BIH je bila torej proti netenju sovražnosti med različnimi skupinami. Chandler nadaljuje, da so Bosance zmanipulirale nacionalistične elite, ki so jih z nacionalistično demagogijo prepričale, da so za njih oddali svoj glas.

Če želimo razumeti mitologije in zadnjo vojno na območju BIH, smo torej prisiljeni pogledati čez meje, k *matičnim državam v BIH ujetih narodov*. Vse tri versko/nacionalne skupine v BIH si bomo pogledali v kontekstu "dveh bistvenih medsebojno prežetih dimenzij: mitsko/zgodovinske in religijsko/nacionalne" (Velikonja, 1998: 115).

3.3.1. 'Samo sloga Srbina spašava' (Velika Srbija)

3.3.1.1. Srbska mitologija

Ivan Čolović (2000, 14-6) med najpomembnejše srbske mite šteje:

1. Srbski narod je najstarejši na svetu, iz njega so nastali vsi drugi narodi, hkrati pa je to svež in mlad narod.
2. Srbski narod že od nekdaj živi na srbski zemlji. Ona je njegovo telo – Neretva je aorta, Drina hrbtenica, bosanske in srbske planine pljuča. Srbska zemlja je mati vsakega Srba;
3. Srbska kri ima dvojni krvni obtok. Z enim se prenaša iz roda v rod, z drugim se z žrtveno krvjo padlih junakov napaja telo Srbije – rodna gruda. Kraji te razlite krvi so bojna polja, jame, grobovi, ki imajo izrazito simbolično vrednost. Srbski grobovi so prave meje Srbije.
4. kljub temu, da so jih stoletja poskušali uničiti močnejši in bogatejši sovražniki, so se Srbi obdržali. Sovražniku so pogosto pomagali nehvaležni sosedi in lažni bratje.
5. Srbi se brezpogojno žrtvujejo za tisto, kar jim je zaupano: rodno ime, častni križ in nacionalno svobodo.
6. Srbi so še danes čuvaji največjih človeških vrednot, vrednot srca in duha.
7. Današnje trpljenje Srbov in nevarnosti, ki pretijo njihovem obstanku so primerljive le z preganjanjem Židov v Tretjem rajhu.

Za Srbe so gotovo značilni vsi štirje najpomembnejši miti, ki jih Balkanu pripisuje Mojzes. Preden se podamo na kosovsko bitko, si pogledajmo prvo zlato dobo srbske državnosti. Za utemeljitelja prve srbske države Srbi štejejo Štefana Nemanjo (1169-96), še večjo slavo pa je požel njegov tretji sin (sveti) Sava, ki mu pripisujejo zasluge za ustanovitev srbske pravoslavne cerkve. Pravo zlato dobo pa je Srbija doživela v času vladanja Dušana Štefana Silnega, ki se je 1346. leta kronal za carja Srbov in Grkov. Država je cvetela, srbsko cerkev je Dušan dvignil na

raven patriarhije, zgradili so veliko cerkvenih objektov, papež ga je imenoval za kapitana krščanstva v boju proti Turkom. Z Dušanovo smrtjo se je zlata doba končala.

Nastopila je *doba trpljenja*, ki je dala zgodovinsko osnovo za posebej poudarjen, usoden mit o križanju in vstajenju, mučeništvu srbskega naroda. Princ Lazar je leta 1389 na Kosovem polju bojeval bitko proti vojski otomanskega turškega sultana Murata. Padla sta oba voditelja, izgube so bile na obeh staneh velike. V srbski tradiciji to pomeni konec srbske neodvisnosti in začetek pet stoletij dolge vladavine Otomanskega imperija. V 19. stoletju so srbski nacionalistični pisatelji Lazarja spremenili v figuro Kristusa. "Lazar predstavlja smrt srbskega naroda, ki ne bo ponovno vstal vse do ponovnega vstajenja princa Lazarja, ko bodo potomci Lazarjevih morilcev očiščeni s srbske zemlje." (Sells, 1996: 31) (Mojzesov drugi balkanski mit vstajenja.) Ubijalci Lazarja so seveda otomanski Turki. Nastopi tretji mit – mitološko dojetje časa.⁶ Ni pomembno, da se je bitka odvijala leta 1389 (dlje kot sežejo družinska drevesa večine), pomembno je pobiti potomce Lazarjevih morilcev.⁷ Potem se vključi še figura izdajalca, ki daje izhodišče za razvoj zgodbe o tem, da so Muslimani v resnici Srbi, ki so skrenili s prave poti. Vuk Branković je tisti nesrečni Srb, ki naj bi otomanski vojski izdal srbski načrt bojevanja. In on za Srbe predstavlja tiste Slované, ki so se pod otomansko oblastjo spreobrnil v islam. Tako velja, da so se v islam spreobrnil tisti, ki so bili v to prisiljeni ali pa so se prodali, da bi si omogočili boljše življenje (Alahovi verniki so imeli v otomanskem imperiju kar nekaj ugodnosti in boljše možnosti za napredovanje oziroma visoka delovna mesta v imperiju).⁸ Od tukaj naprej se je razvijal mit kristoslavizma, po katerem naj bi bili vsi Slovani izvorno krščanskega porekla, izbira druge religije pa pomeni izdajo rase. (Sells, 1996: 45-50)

Druga zlata srbska doba se začne v letu 1804, ko so se Otomanom začeli upirati Karadjordje. Leta 1806 so *osvobodili* Beograd, 1830 je Miloš Obrenović osnoval prvo moderno srbsko dinastijo. (Sells, 1996: 38)

Sovražnika je srbski mitologiji pomagala ustvariti tudi literatura. Leta 1847 je črnogorski vladika Petar Petrović Njegoš objavil znameniti Gorski vijenac. V njem piše, da je Turke in

---

⁶ Sells (1996:30) tako dojetje časa primerja pasijonskimi igrami, kjer je "čas zgoščen, že davno minuli dogodek je narejen za sedanjega in takojšnjega".

⁷ K takemu dojetju stvarnosti (mitološko dojetje časa) so v zadnji vojni pripomogle tudi maske, ki so jih srbski bojevniki nosili med napadi. "Ko si je nadel masko, je postal srbski heroj, tisti, ki jih je napadel so bili balije ali Turki, izdajalci rase in morilci Kristusa - princa Lazarja. (Sells, 1996: 77)

⁸ Turškim vladarjem tako katoliki kot pravoslavci očitajo masakre nad nemuslimanskim prebivalstvom. Splošno znane krute metode pa naj ne bi bile prisotne v takem obsegu, kot si jih predstavljajo nacionalistični

Poturice (tiste, ki so se islamizirali) treba iztrebiti, boj proti njim pa ostaja večen. Ubijanje Turkov je povzdignjeno na raven svetega dejanja. *Poraz proti močnejšemu sosedu je treba maščevati.*

Poglejmo še jugoslovansko etapo in končno osvoboditev. Srbi so v 'jugoslovansko etapo' stopili s prepričanjem, da je ta le nadaljevanje njihovega uspešnega širjenja na prelomu stoletja.

Med drugo svetovno vojno se je velik del Srbov boril v okviru partizanskega gibanja. Tisti, ki pa so se pridružili četniškemu gibanju, so se do jeseni 1941 borili proti nacizmu, nato so se vse bolj približevali sodelovanju z Italijani. Četniki pa tudi med vojno niso pozabili na uresničevanje velikosrbskih sanj. Pripadniki drugih narodov na ozemlju Velike Srbije naj bi se po njihovih načrtih vrnil v svoje *matične domovine* (Malcolm, Banac v Velikonja 1998: 205). Kot piše Tomashevich (v Velikonja 1998: 205), so se četniki vojaško in s propagando borili proti partizanom, proti Hrvatom in proti Muslimanom. Slednje so preganjali kot Turke ali ustaške pajdaše, ker naj bi se Muslimani tudi med II. svetovno vojno bolj nagibali k Hrvatom.

Jugoslovansko obdobje je bilo Srbom sicer 'pisano na kožo', saj se jim je zdelo odlična priložnost za uresničitev sanj. Končno so vsi Srbi živeli v eni državi, v kateri so preostale narode zbrali tako, da so še vedno ohranili dominantno vlogo (Mojzes, 1994: 72).

Med pomembnejšim srbskimi miti je gotovo mit o zaroti, ki je proti Srbom ne kujejo zgolj sosedu, ampak je razširjena na svetovno zaroto proti njim. *Svetovne velesile so jim za mizo mirovnih pogajanj vedno odvzele tisto, kar so si med vojno pridobili.* Potem je tukaj še zarota kosovskih Albancev, ki jih želijo uničiti z demografsko bombo, v Jugoslaviji so jih *zapostavljali tako Slovenci, Hrvati kot Muslimani, ki so jih Srbi med II. svetovno vojno branili.* Grozila naj bi jim katolicizem in islam. Mit o samožrtvovanju srbskega naroda za Jugoslavijo ima v Srbiji in Republiki Srbski še vedno veliko število privrženecv (povečevanje števila padlih med 1. sv. v. in pobitih v Paveličevi NDH).

Ob 600 letnici *usodnega poraza* vojske princa Lazarja se je na Kosovo polje *vrnilo* 2 milijona Srbov, ki so začeli biti boj za *ponovno zedinjenje Srbije* (Velikonja, 1996: 93-4). Prišli so se boriti proti sosedom, ki so jih porazili, proti albanski zaroti, proti hrvaško-slovenskem izkoriščanju. Na slikah je bil z njimi tudi princ Lazar. Poleg njega pa so zdaj bile tudi fotografije rešitelja nove dobe Slobodana Miloševića. Na vrsti je bila končna osvoboditev.

3.3.1.2. Srbska pravoslavna cerkev

---

mitotvorci. Sells (1996) trdi, da je dokaz o nasprotnem že to, da se je kljub represivnim metodam ohranilo toliko katoliških in pravoslavnih objektov in se ne nazadnje nadaljeval razvoj obeh cerkva.

Pravoslavna cerkev je že v osnovi zasnovana na državnostnem principu, torej tesno povezana z državo oziroma narodom. *Državni voditelj vodi božje ljudstvo in izpolnjuje božjo voljo*. Srbska pravoslavna cerkev je skozi zgodovino skrbela za *preživetje* srbskega naroda. Prav ona je bila tista, ki je ustvarila mit o Srbih kot nebeškem, izvoljenem, božjem ljudstvu, ki kot mučenik stopa skozi zgodovino, medtem ko ga drugi (mitem močnejših sosedov) izkoriščajo in ponižujejo.

Ustaviti se velja tudi pri srbski simboliki. Srbski narodni simbol štirih S-ov (popularno branje – Samo sloga Srbina spašava) okoli križa Velikonja (1998: 22-4) razlaga tako: okoli križa, torej cerkve se zbira srbski narod. Srbska pravoslavna cerkev je zadnji steber, zadnji zaščitnik srbskega naroda. Med bistvenimi značilnostmi srbske pravoslavne cerkve našteva: sakralizacijo nacionalnega in nacionalnih junakov, globoko konzervativnost, zazrtost v preteklost, nekritičnost, servilen odnos do oblasti in prepričanje, da je zaščitnica srbstva.

Srbi so med vojno razkazovali simbole srbstva: zaščitni znak treh prstov (troedinost), poljubljanje duhovnikovega prstana pred in po zločinih (nosili so jih tudi poveljniki), žrtve so silili k petju srbskih junaških pesmi (mnoge med njimi so novo nastale s starimi motivi) ...

3.3.2. 'Bog in Hrvati' (poglavja hrvaške mitologije)

Po ugotovitvah zgodovinarjev naj bi bili Hrvati posebno slovansko pleme, ki se je na sedanje ozemlje naselilo v 6. in 7. stoletju. Pred tem naj bi živeli za Karpati, bo prihodu pa naj bi staroselce potisnili v gorate predele Hrvaške, sami pa se naselili v obmorskih krajih. Zagospodarili so že tamkaj živečim Slovanom, prevzeli njihov jezik, dodelili pa jim svoje ime.

Mitsko dopolnjena oziroma predelana zgodovinska dejstva pa pravijo, da naj bi bili Hrvati gotskega izvora. Hrvaški zgodovinar V. Klaić (v Velikonja, 1998: 53) dokazuje, da so Hrvati poseben vojaški, plemenit, viteški narod.

Hrvaška nacionalna mitologija je pomembno povezana z religijsko: Hrvati naj bi bili prvi pokristjanjeni Slovani, prvi, "ki so *izgovorili ime Kristus*" (Velikonja, 1998: 54). Kristjan naj bi bil po mitskih izročilih tudi frankovski vazal, začetnik domače dinastije (9. stoletje), knez Trpimir, *vladar Hrvatov po milosti Božji*. Prvi neodvisni hrvaški vladar je bil knez Branimir, ki mu je papež v zameno za poslušnost dal oblast nad celotno Hrvaško. Prvi hrvaški kralj, kralj Tomislav, je bil okronan leta 925. Ozemlju je pridružil Slavonijo.

Politično zavezništvo Vatikana je Hrvaška pridobila v času kralja Dmitarja Zvonimirja (1075-1089), ki je vladal Hrvaški in Dalmaciji. Papež je takrat uradno postal zaščitnik

Hrvaške. Po Zvonimirovi smrti in notranjih spopadih je Hrvaška padla v roke Ogrskega kraljestva, še vedno pa je ohranila kar visoko stopnjo avtonomije. *Obrambni ščit krščanstva* so Hrvati postali decembra 1519, ko je poslanec v saboru s temi besedami papež obvestil, da ne bodo dovolili, da Hrvati padejo pod otomanskimi osvajanji. 1526. pa je po porazu pri Mohaču *obrambni ščit* vseeno popustil in del Hrvaške je padel pod turško oblast.

V Bosno in Hercegovino so zavest o 'hrvaškosti' prinašali hrvaški frančiškani, ki so svoje bosanske province branili pred konkurenčno pravoslavno cerkvijo. Skrbeli so za kulturno in versko izročilo ter negovali spomine na srednjeveško Bosno – tako so se približali bosanskemu prebivalstvu. Hkrati s tem so jim približali tudi občutek hrvaškega nacionalnega samozavedanja, pojavile so se prve ideje o združitvi s Hrvaško. Muslimane v mejnih pokrajinah so, ko so ozemlja osvojili, Hrvati pokristjanili ali pa izgnali.

Hrvaški narodni preporod se je kot v večini držav začel konec 18. stoletja. Narodno zavest pri Hrvatih sta vzpodbujala madžarski nacionalizem in habsburški centralizem. Čeprav ni imela odločilnega vpliva, je pri narodnem bujenju svoje prispevala tudi katoliška cerkev. Ohranjali so zgodovinska izročila hrvaške državnosti, sooblikovali so nacionalno zavest in usmerjali politično akcijo. Utrdil se je kult device Marije, ki je postala *Majka Kroatika, zaščitnica Hrvatov*.

V hrvaški mitologiji v tem času poznamo dva tokova: integracijski, ki je strmel k povezovanju južnoslovanskih narodov, in ekskluzivističen ali hrvaški kristoslavizem. Tisti, ki so verjeli v združevanje južnoslovanskih narodov, se delijo na dve skupini: ilirizem in jugoslovanstvo.

Ilirizem temelji na tezi, da naj bi bili predniki Slovanov Iliri. Najbolj znani predstavnik tega gibanja je hrvaški narodni buditelj Ljudevit Gaj, ki je kot temeljni dokaz za ilirski izvor Slovanov navajal jezikovno podobnost. Gaj je poskušal premostiti razlike med RKC in srbskim pravoslavljem, nekateri drugi iliristi so bili celo prepričani, da so Srbi in Hrvati en narod. Ilirizem je bil strpen tudi do bosanskih muslimanov.

V 60. letih 19. stoletja je dobila ideja povezovanja novo poglavje – jugoslovanstvo. Skupaj z zahtevo po združitvi južnoslovanskih narodov se je začel boj za hrvaške nacionalne pravice. Z njim se je v hrvaško zgodovino in mitologijo vpisal škof Josip Juraj Strossmayer, ki si je močno prizadeval, da bi Zagreb postal središče južnoslovanskih dejavnosti ter tako kot Ljudevit Gaj, da bi se katoliška in pravoslavna cerkev znova združili. Med njegovimi cilji pa je bilo tudi združenje hrvaških dežel in osamosvojitve južnih Slovanov znotraj habsburške monarhije.

Vse več hrvaških politikov je v tistem času začelo razglašati, da so Hrvati in Srbi dve plemeni istega naroda, torej Jugoslovani. Podobno prepričanje je imel tudi priljubljeni hrvaški politik Stjepan Radić. Ko so leta 1928 v beograjski skupščini ubili (bil je ustreljen, umrl je nekaj mesecev pozneje), je hrvaška mitologija dobila osebnost, ki je umrla mučeniške smrti. Čeprav Radić katolištva ni povezoval s svojo politiko, so ga po njegovi smrti označili za *od boga poslanega voditelja*. Njegovi človeški smrti so ob bok postavili *njegovo mitološko nesmrtnost*, postal je *trajni vodja hrvaškega naroda*.

Nasproti ilirizmu so stali *pravaši*, privrženci Hrvaške stranke prava. Vodil jih je *oče domovine* Ante Starčević. Pri velikohrvaškem konceptu je sodeloval z Evgenom Kvaternikom: ločila sta le med dvema južnoslovanskima narodoma hrvaškim in bolgarskim - Srbi in bosanski Muslimani so bili za njiju Hrvati. Njuno delo je nadaljevalo kar nekaj zgodovinarjev, ki so dokazovali, da ozemlje BIH po *naravnem redu* spada pod hrvaško državo.

Leta 1848 je bil za hrvaškega bana imenovan Josip Bužimski Jelačić, ki se je uprl Ogrom in za nekaj časa prekinil podrejenost hrvaškega naroda. Ko mu je habsburški dvor v zahvalo za pomoč v boju proti Ogrom dodelil skoraj neomejena pooblastila, se je Jelačić vodenja Hrvatov lotil skoraj diktatorsko. Kljub temu je v hrvaški mitologiji ostal zapisan kot velik narodni buditelj. Njegove pridobitve je končala 'Nagodba' leta 1868, ko so Hrvati znova padli pod Ogrsko nadoblast.

Na prelomu stoletja je na hrvaškem nastalo Hrvaško katoliško gibanje, katerega pripadniki so želeli hrvaški narod prenoviti tako versko kot politično. Tudi pravaši so nacionalne težnje začeli tesneje povezovati z RKC, na njej so celo utemeljili narodno identiteto. A pravaši so se kmalu začeli deliti na različne skupine, ki so grožnjo za Hrvate videle v različnih narodih. Frankovci so si tako prizadevali za Kraljevino Hrvaško, v kateri bi bili tudi Bosna in Hercegovina in Slovenija.

Jugoslovanske ideje v tem času niso popolnoma zamrle, nasprotno med hrvaškimi in srbskimi politikami so bile kar precej žive. Nacionalizem in nestrpnost pa so vzpodbujale predvsem verske skupnosti, ki so religijo povezovale z nacionalizmi.

Po prvi svetovni vojni sta tako Hrvaška kot Bosna in Hercegovina pristali v Kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev. Hrvati so se zaradi občutka diskriminacije ves čas upirali, leta 1918 so se začele večinoma krvavo zadušene vstaje hrvaških kmetov proti monarhiji. V poznih 20. letih se je začelo razvijati gibanje ustašev, katerega program je bil usmerjen predvsem proti Srbom in Judom.

Poleti 1934 je na mesto zagrebškega nadškofa stopil še en pomemben mož hrvaške zgodovine in mitologije - Alojzije Stepinac. Njegove ideje so tako rekoč osnove hrvaških mitologij: prepričan je bil, da je Srbe treba rekatolizirati, jih vrniti v *pravo vero*, v rimskokatoliško cerkev, in še, da ljudje naklepajo zarote skupaj s prostožidarji in marksisti. S svojim delovanjem je tudi sam postal del hrvaške mitologije, a o tem pozneje. Prej pogledjmo, kako je nastala Neodvisna država Hrvaška.

Med II. svetovno vojno so Hrvati ob pomoči in podpori nacističnega režima dobili svojo Neodvisno državo Hrvaško (NDH, 10. aprila 1941),⁹ ki je obsegala tudi ozemlje današnje BIH. Vodil jo je heroj ustaškega gibanja Ante Pavelić, Poglavnik. Povsod po Neodvisni državi Hrvaški je kmalu po ustanovitvi začela teči kri pripadnikov drugih narodov, največji gnev so oblastniki stresali nad Srbi.

" ... Mile Budak je v svojem razvpitem govoru v Gospiču 22. junija 1941 izrekel srhljivo napoved, ki jo je kasneje še nekajkrat ponovil, krvniki na terenu pa so jo skušali izvajati: tretjino Srbov v NDH je treba pobiti, tretjino izgnati in preostalo tretjino pokatoličaniti." (Velikonja 1998: 204)

Drugačen odnos so Hrvati imeli do Muslimanov, ki so jih obravnavali kot *brate, Hrvate najčistejše krvi*.

V tej krvavi ustaški državi so začeli uporabljati denarno valuto kuno in šahovnico, hrvaški srednjeveški grb (ki je ostal simbol Hrvaške tudi v obeh Jugoslavijah). Hrvaška se je po mnenju nacionalistov znašla v zlati dobi, *končno se je vrnila v svoje stare meje*. Politiki se je pridružila religija (nekateri duhovniki so celo sodelovali pri pokolih), oblastniki so prisegali pri rimskokatoliškem bogu. Cerkev se ni nikoli ogradila od ustaških zločinov, proti zverinskim pokolom nedolžnega prebivalstva ali proti nasilnemu pokatoličevanju Srbov pa je protestirala le v manjšem obsegu. (Pirjevec, 1995: 114). "Brutalnost ustašev je bila takšna, da so se nad njo pritoževali celo nekateri nacisti." (Sells, 1996: 60) Srbi so na ustaško gibanje odgovorili s četniškim gibanjem.

Nasilje se je razširilo tudi na religijske objekte - požgali so 299 pravoslavnih cerkva. Cerkvene oblasti so teorije o pravi veri razvile celo tako daleč, da so trdile, da naj bi se številni katoliki po turško oblastjo popravoroslavili, zdaj pa se vračajo *k veri svojih očetov*. (Velikonja, 1998: 206-10)

---

⁹ Obsegala je nekdanje hrvaške banovine, brez osrednje Dalmacije, nekaterih otokov in Istre, nekdanjo vrbansko banovino (središče v Banja Luki), bosanska in hercegovska dela drinske in zetske banovine, na vzhodu je segala vse do Zemuna. (Velikonja, 1998: 203).

Nadškof Stepinac je NDH označil za *božje delo*. K temu *spoznanju, potrditvi* sta pripomogli še dve zgodovinski okoliščini: leto 1940 je papež razglasil *sveto leto hrvaškega naroda*, leta 1941 pa so Hrvati praznovali 1300-to obletnico stikov z Vatikanom. Leta pred propadom NDH je Stepinac začel vse bolj odločno nasprotovati ustaškimi zločinom, a jih je vseeno pripisoval *pravični božji kazni*, ki se je zgodila *zaradi grehov preteklosti*. Pri ustaših je postal nepriljubljen.

Stepinac ni bil po volji novi jugoslovanski oblasti, ki jo je motila predvsem njegova antikomunistična usmerjenost. Kmalu se je znašel na sodišču, kjer so ga obtožili sodelovanja z ustaškim režimom. Umrli je 10. februarja 1960. Stella Alexander (v Velikonja, 1998: 241) pravi, da je že za časa življenja postal "trikratni mit": 1) za hrvaške religijske nacionaliste je bil močan, vzdržljiv, nepremagljiv, brezmadežni svetnik in trpeči mučenik, 2) bil je kontramit za jugoslovanski komunistični režim, 3) in hkrati kontramit za srbske nacionaliste. Njegova obsodba je bila neke vrste zgodovinska nujnost, ki ji je nasproti stala obsodba četniškega voditelja Draže Mihajlovića. Oktobra 1998 je Janez Pavel II. Stepinca razglasil za svetnika. Postal je prva prelomnica v priljubljenosti rimskokatoliške cerkve pri Hrvatih.

Leta 1967 so hrvaški intelektualci zahtevali ločitev hrvaškega in srbskega jezika, v začetku sedemdesetih je Matica hrvatska ob podpori katoliške cerkve in številnih intelektualcev znova zavzela za priznanje Hrvaške. Izpostavljeni so začeli tudi pravice Hrvatov v Bosni, Srbe na Hrvaškem pa proglasili za manjšino, ki v primeru, da se s čim ne strinja, lahko kar odide.

Med letoma 1969 in 1971 se je začela hrvaška pomlad, ki jo je cerkev na Hrvaškem takoj podprla. Ko so oblasti gibanje zatrle, je cerkev postala pomembnejša kot kdajkoli prej v zgodovini, postala je *simbol trpečega naroda*. V začetku osemdesetih so se začeli obnavljati miti o bosanskih muslimanih, ki da so del hrvaškega naroda, *Hrvati muslimanske vere*.

V resničnost tega mita je bil prepričan tudi poznejši hrvaški predsednik Franjo Tuđman. Konec osemdesetih sta se tako znova, tokrat morda manj očitno, povezali cerkev in politika. Cerkev se je odločila, da podpre Tuđmanovo Hrvatsko demokratsko zajednico.

Ko so Hrvati leta 1991 razglasili suverenost, so za državne simbole izbrali tradicionalne hrvaške simbole, ki so jih uvedli tudi v času Neodvisne države Hrvaške: šahovnico (srednjeveški grb) na zastavi in denarno valuto kuno. Pojavil se je tudi rešitelj, na katerega so čakali.

"Zgovorno je enačenje, ki si ga je privoščil Franjo Tuđman, da je njegova usoda usoda HDZ in Hrvaške nasploh. Tudi drugače ga imajo za nosilca prav vseh hrvaških teženj, ki so se uresničile, posebej tistih po svobodi. Mitska predstava voditelja pooseblja njegovo družbeno skupino v celoti, tako lahko mirno govori v njenem imenu." (Velikonja, 1996: 45)

Prepričanje, da so *Muslimani brez dvoma hrvaškega porekla*, je na Hrvaškem obveljalo tudi med vojno v BIH. Hrvaška politika je nase prevzela *nalogo evropeizirati bosanske muslimane*, Bosno pa naj bi si *pravično razdelili s Srbijo*.

Pojavili so se miti o *nepretrgani tisočletni hrvaški državnosti*, o *trpljenju Hrvatov v Jugoslavijah*, o tem, da so *Hrvati najstarejši narod*. Rešitelj hrvaškega naroda je postal predsednik Franjo Tudjman, ki so ga imenovali za *hrvaškega velikana*. Ta se je velikokrat skliceval na že prej slavljene Radića.

Hrvati so tako 'opremljeni' z vsemi potrebnimi mitskimi zgodbami Muslimanom v Bosni in Hercegovini sprva pomagali v boju proti srbskemu agresorju, potem pa so začeli delovati še v eni smeri – k osvajanju tistega dela Bosne, za katerega so njihovi miti razlagali, da jim pripada.

Eno najbolj izmučenih območij v BIH je gotovo Hercegovina, predvsem v okolici Medjugorja.¹⁰ Med drugo svetovno vojno se je na tem območju zgodilo nekaj najhujših zločinov v zgodovini, ko so ustaši pobijali Srbe. Po koncu vojne so preživeli znova postali sosedje. Med vojno v BIH je to območje znova prelila kri. Hrvati so na eni strani skupaj s Srbi uresničevali načrt delitve BIH, na drugi so se borili tudi proti Srbom, da bi celotno Bosno spravili pod svoje okrilje, kot so se je spominjali z zemljevidov iz časa ustaške Neodvisne države Hrvaške. 'Za dom spremne' je odkrito podpirala politika hrvaškega predsednika Franje Tudjmana.

Maja leta 1994 je Clintonova administracija uspela ustaviti sovražnosti med Hrvati in Muslimani – hrvaška vlada je pristala na federacijo med bosanskimi Hrvati in Muslimani in konfederacijo med Hrvaško in novo federacijo BIH.

3.3.3. Kdo so bosanski Muslimani (in kakšne so njihove mitološke zgodbe)

Ko so Otomani prišli na bosansko ozemlje, so tam naši zapuščino srednjeveške Bosne, ki je bila versko strpna država, v kateri se vladajoče plemstvo ni preveč brigalo za verska vprašanja prebivalstva. Bosanska cerkev je v tem času že razpadla, deli prebivalstva pa so ohranili svojo rimskokatoliško oziroma pravoslavno veroizpoved. Zgodovina kaže, da so se prebivalci s prihodom Otomanov prvič množično srečali z islamom oziroma, da jih je takrat prvič zajel proces islamizacije. Nekateri muslimanski teoretiki (morda boljše mitotvorci) sicer poskušajo dokazati, da je islam v Bosni tako rekoč starodaven, morda še starejši od Bosne same. Malcolm

---

¹⁰ Prikazovanje device Marije, ki je v to majhno mestoce privabilo trume vernikov iz vsega sveta, nekateri interpretirajo kot klic k miru.

(1996: 51) trdi, da so Bosanci stike z islamom morda res imeli že prej (trgovci, sužnji in podobno), množično prestopanje v islam pa se ni moglo zgoditi prej kot s prihodom Otomanov.

Islamizacija prebivalstva je potekala počasi, vidnejše povišanje števila muslimanov se je pojavilo šele po letu 1485. Na prelomu stoletja se je islam širil še hitreje, zapisi pravoslavni duhovnikov pričajo, da je veliko pravoslavcev prostovoljno prestopilo v islam. Islamizacija se je začela hkrati z razvojem mest, ki so ga vzpodbujali novi oblastniki. Tako je podeželje povečini ostajalo krščansko, islam pa je prevladoval v mestih. Sredi 16. stoletja je v islam prestopila že skoraj tretjina prebivalstva. Vzroki za islamizacijo so bili različni – veliko je prispevala zmeda na religijskem področju v tedanji BIH, nekateri so se islamizirali, da bi se uprli pritiskom sosednjih katolištva in pravoslavja, spet druge so o 'pravovernosti' islama prepričali uspehi imperija, nekateri so se za spreobrnitev odločili preprosto zaradi pridobitništva. Pomembno pa je, da so se večinoma islamizirali prostovoljno. Gre še dodati, da je islam na začetku deloval bolj ohlapno in ljudem omogočal, da so ohranili veliko prejšnjih navad in običajev.

Za islamizirane Slovine so (in še danes) pripadniki drugih etnij pogosto uporabljali imena kot: Potur, Poturica ali Poturčenjak. Tudi med sabo so se pogosto imenovali Turčin, Turek ali Bošnjak. (Velikonja, 1998: 87)

Ko je otomanski imperij začel propadati, so se Muslimani začeli ozirati v preteklost. Sultan Murat iz kosovske bitke je postal simbol za krepost, poštenost, svetost, pripisali pa so mu tudi čudodelne moči. Veliko občudovanje so poželi njegovi *veri popolnoma predani bojevniki*. Mitski junak je postal Đerzelez Alija, ki se je boril proti Ogrski. V mitski zgodbi veliki vojščak jezdi na krilatem konju in se bori s srbskimi in hrvaškimi velikaši, ubijejo pa ga med molitvijo. Bosna in Hercegovina je pod Otomani ves čas ohranjala določeno stopnjo avtonomije, z njo se je ohranjala tudi identiteta pripadnosti Bosni (čeprav ne na etnični osnovi). S propadom otomanskega imperija se je začel še en proces: prepiranje med Hrvati in Srbi, kdo v resnici so Muslimani – islamizirani Hrvati ali Srbi, ki so v obeh primerih izdali svojo raso.

Omeniti velja, da imajo muslimani v Bosni poseben status, saj so na nek način avtonomni. Leta 1882 so si namreč izborili edinstveno pravico – od takrat lahko sami izbirajo svojega voditelja, imajo pa tudi nekaj drugih ugodnosti (ravno ta 'svoboda bosanskega islama' se jim je v zadnji vojni maščevala, ko so se islamskim državam zdeli premalo islamski, da bi jih branile).

Avstrijci so v času Avstro-Ogrske poskušali zblíževati katolike in muslimane, saj so bili slednji najbolj bogati v BIH. Kot smo že omenili, je večina Muslimanov živela v mestih in eliti (verskim voditeljem, veletrgovcem in zemljiškim veleposestnikom) so oblasti dovolile ohraniti visoke položaje. Zato so Muslimani (p)ostali privrženi cesarju.

Do prve svetovne vojne se je v Turčijo izselilo 60 tisoč slovanskih muslimanov (nekateri avtorji navajajo pretirane številke do 160 tisoč). Čeprav so se izseljevali predvsem vojaki, uradniki in podobno, se je pojavila druga ideja – da so se izseljevali, ker jim kot muslimanom niso dovolili živeti pod krščansko oblastjo.

Glede na razvoj nacionalne identitete pri Hrvatih in Srbih se je narodni preporod pri Muslimanih začel pozno. V času Otomanov je bila namreč bolj izpostavljena nadnacionalnost muslimanske vere, pogosto so se opredeljevali zdaj za Hrvate, zdaj za Srbe. Za nacionalno identiteto so se začeli boriti šele potem, ko so izgubili privilegiran položaj v državi. Hkrati s tem pa se je začel že omenjeni proces prisvajanja muslimanov pri Hrvatih in Srbih.

Bosanski slovanski muslimani svojo identiteto utemeljujejo na ozemeljskem patriotizmu in verski identiteti. Svojo mitologijo so sestavili mnogo težje kot drugi narodi, saj jim je manjkalo "zgodovinskih referenc, ker je bilo bosansko srednjeveško kraljestvo krščansko" (Pinson v Velikonja, 1998: 164). Sicer pa so muslimanske politične zahteve vedno temeljile na kulturnih, religijskih in gospodarskih interesih, manj na nacionalnih.

Med prvo svetovno vojno so se Muslimani borili predvsem na strani Avstro-Ogrske proti srbskim enotam četnikov. Takoj po vojni je sledilo srbsko maščevanje.

Ko so na njih začeli vse močnejše pritiskati, da morajo izbrati nacionalno opredelitev, so se Muslimani začeli sklicevati na svojo slovansko preteklost, na kralja Tvrdka in podobno. Takrat so se že začele prve razprave o tem, ali se Muslimani tudi na podlagi verske opredelitve lahko definirajo kot narod. In čeprav se je v kraljevini že začel proces skularizacije, je bila muslimanska verska skupnost priznana in močna organizacija.

V II. svetovni vojni so se Muslimani sprva razveselili Neodvisne države Hrvaške, ki jim je obljubljala osvoboditev. Vendar jim je priznavala le verske pravice, narodnostno pa jih je Pavelić opredelil za Hrvate, celo Hrvate najčistejše krvi. Novembra 1942 se je skupina vodilnih Muslimanov iz verskih, političnih in gospodarskih krogov v pismu Hitlerju zavzela za samostojno Bosno in Hercegovino in se pritožila zaradi preganjanja Srbov in Muslimanov.

"Zgodovinarji ugotavljajo, da je v primežu ekstremističnih hrvaških in srbskih ciljev in seveda vojaških enot v Bosni in Hercegovini najbolj trpelo prav muslimansko prebivalstvo." (Velikonja, 1998: 221)

Muslimani so se v večjem ali manjšem številu borili v vseh vojskah, tudi v SS-ovskih enotah, ki so nad srbskim prebivalstvom zagrešile hude vojne zločine.

Po koncu druge svetovne vojne je jugoslovanska politika Muslimane na eni strani prisilila, da se je njihovo versko življenje preselilo v zasebno sfero, po drugi strani pa jim je dala tisto, česar niso imeli nikoli v zgodovini – veliko začetnico, ki je pomenila, da so tudi uradno postali narod. Kot take jih je začela priznavati v 60. letih, v 70. so postali konstitutivni narod Jugoslavije. Tiste, ki niso bili ne Hrvati, ne Srbi, je odločitev veselila, napaka je bila le, da je narod ime dobil po verski opredelitvi. Čeprav je bila beseda zelo slabo izbrana, pa je jasno postavila politiko predsednika Tita, da je Bosna nedeljiva republika in tako za nekaj let oslabil hrvške in srbske ozemeljske apetite.

S priznanjem sekularizirane nacionalne identitete je narasla tudi muslimanska verska samozavest. Leta 1970 je sarajevski odvetnik Alija Izetbegović objavil dokument z naslovom Islamska deklaracija, v katerem se je zoperstavil komunističnemu kratenju religioznih pravic in zapisal temeljna načela islamske države. Čeprav se je Izetbegović branil, da naj bi delo o islamski državi govorilo zgolj v abstraktnem smislu in naj ne bi bilo namenjeno določenemu narodu ali državi, je bila za Srbe objava takih idej (ob *svetovni zaroti proti njim*) le pika na i. Ko je Izetbegović leta 1990 postal predsednik Bosne, je bilo Beogradu vse jasno – vzpostaviti želi državo, ki bo temeljila na šeriatskem pravu.¹¹ Mojzes (1998: 96) je prepričan, da je od tukaj naprej k vojni veliko pripomogel strah srbskega prebivalstva, ki so ga nekateri Muslimani (s pomočjo medijev) namerno ali ne še bolj napihovali:

"Ko skupina, ki predstavlja 44 odstotkov prebivalstva ali več in se demografsko širi, ter nekateri njeni voditelji rečejo, da bodo potem, ko presežejo 51 odstotkov imeli pravico ustanoviti tradicionalno islamsko državo z islamskimi zakoni, ne glede na voljo manjšin ali celo večine, potem to predstavlja radikalno grožnjo drugim etnoreligijskim skupinam."

In ta strah, utemeljen ali ne, so izkoristili srbski pa tudi hrvaški nacionalistični politiki.

3.3.3.1. Islam v BIH

V primerjavi z pravoslavno cerkvijo islam ni vezan na nacionalno pripadnost, čeprav je v nekaterih državah razglašen za državno vero. Islam je vera, ki je prisotna v vseh porah življenja, gre za način življenja, ki ne priznava ločitve med vero in politiko, državo. Zachay Irwin in Pedro Ramet (v Velikonja, 1998: 26) dokazujeta, da je muslimanska vera bolj vplivala

---

¹¹ Na to so kmalu pripeli tudi teorijo o tem, da želijo Muslimani pokrasti srbske ženske in jih zapreti v hareme.

na narodno identiteto Muslimanov kot srbska pravoslavna cerkev ali rimskokatoliška cerkev na Hrvaškem na nacionalne identitete svojih vernikov. Kar je razumljivo, saj si bosanski Muslimani kot etnija, se pravi še ne prebujeni narod, poleg močnega konfesionalnega razlikovanja, niso mogli 'zamisliti' (B. Anderson) močnejših značilnosti, po katerih bi se ločili od drugih.

"V primerjavi z drugima dvema verskima skupnostima je v preteklosti gojila precej nižjo nacionalno in politično zavest, težja pa je bila tudi jasna delitev med posvetno in versko sfero, kot se je uveljavila v krščanstvu. Tudi to je prispevalo k zapoznelemu samoidentificiranju in priznanju bosansko-hercegovskih slovanskih muslimanov kot posebnega naroda." (Velikonja, 1998: 27)

Velikonja (1998: 336) našteva štiri glavne tokove islama v Bosni:

1. sekularnega – vera je nekaj intimnega, poudarjene so moralne vrednote islama, vera ni temelj družbenega, političnega in pravnega sistema;
2. tradicionalnega – islamska vera naj postane državna religija, velja naj šeriatsko pravo;
3. modernističnega – posodobljeno šeriatsko pravo in islamske vrednote;
4. revivalističnega – radikalen, islam spreminja vsak vidik življenja.

Bougarel (2002: 212-13) ugotavlja, da se danes islamizacija (v okviru SDA) v Bosni izvaja bolj ali manj avtoritativno. Število vernikov, ki obiskujejo obrede naj bi upadlo, saj to početje tudi med Muslimani vedno bolj postaja sinonim za politični oportunizem (ki so ga drugi narodi Muslimanom pripisovali tolikokrat prej v zgodovini) in ne znak globoke vere.

Videti je, da je islam po vojni prevzel obliko, ki sta jo že pred vojno imeli katoliška in pravoslavna cerkev – izkoriščati so ga začeli za politične namene. In čeprav se je prej nanašal bolj na tradicije in kulturo, intimno vero posameznika, zdaj prevzema vlogo, pri kateri se lahko vprašamo, kako daleč je od tega, da bo prevzel še nacionalistično, ki bo Muslimane ščuvala proti sosedom.

3.4. Vojna: priložnost za nove mite

Leta 1991 se je začela 'četrti etapa', končna osamosvojitve narodov, ki *so stoletja čakali, da uresničijo svoje sanje*. Velikonja (1996: 140) pravi, da lahko v tem obdobju govorimo o eni najpogostejših mitskih predstav *vakcinaciji* (R. Barthes), s katero se opravičuje vsakršno

trenutno zlo, ker s tem skupnosti prihranimo večje. *To, kar se zdaj dogaja, ni nič v primerjavi s tistim, kar bi se zgodilo, če bi ostalo vse po starem.*

Prav to, prepričati lokalno prebivalstvo, da je trenutno stanje nevzdržno, da jim grozi nevarnost, je bila ena glavnih nalog srbskih bojnikov in medijev:

"Temelje je seveda pripravila RTV Beograd, ki je Srbe opozarjala na uničenje, ki ga pripravljajo ustaši in na fundamentalistični džihad. Srbskega kmeta ali meščana, potem ko je preteklih devet mesecev gledal posnetke trupel in gorečih vasi na Hrvaškem, ni bilo več težko prepričati, da je grožnja resnična. Treba je bilo le še nekaj 'lokaliziranih' informacij." (Malcolm, 1996: 237)

Malcolm navaja primer, ko so srbske prebivalce prepričali, da je druga stran naredila sezname ljudi, ki jih je treba ubiti, posiliti in podobno. Ob srbski premoči v orožju nadaljevanje ni bilo več zahtevno.

Zbujanje strahu je bila le ena izmed dimenzij nacionalističnih velikosrbskih in velikohrvaških politik. A vojna se je pripravljala že prej. Še pred devetdesetimi (1986) je srbska inteligenca z Memorandum Srbske akademije znanosti in umetnosti v Jugoslaviji povzročila splošen preplah, Srbe pa prepričala, da jim kratijo osnovne pravice. Odprli so dve pomembni temi: temo zarote drugih narodov Jugoslavije proti njim in temo trpljenja, mračne dobe srbstva na Kosovu (pa ne samo tam), kjer naj bi Srbom grozil genocid. Vrh inteligence je pokazal, kaj in kje je narobe. O resničnosti njihovih besed Srbi niso dvomili.

"Kar je bilo posebej škodljivo pri lažeh profesorjev - bili so med tistimi nekaj viri, ki so jim ljudje zaupali. Vedeli so, da jim novinarji in politiki lažejo, prepričani pa so bili, da so akademiki brez interesov, da so pristni iskalci resnice." (Mojzes, 1994: 57)

Istega leta se je na vrhu politike pojavil Slobodan Milošević, ki je odločno zagovarjal idejo, da Srbi ne morejo živeti drugače kot v eni državi. Drugi politiki so mu pritrdili z idejami o srbskem izvoru bosanskih Muslimanov, o Hrvatih, ki so v resnici katoliški Srbi in seveda z mitom o kosovski bitki. Na proslavi njene šeststote obletnice kosovske bitke je Milošević Srbe imenoval za zadnji steber obrambe Evrope pred islamom. *Nikoli končani boj proti Turkom* se je pod *novim Lazarjem, Titom po Titu, novim rešiteljem* – Slobodanom Miloševićem znova začel.

Dan po začetku vojne v BIH (7. aprila 1992) so bosanski Srbi znotraj Bosne razglasili Republiko Srbsko. Njena predsednica Biljana Plavšić, sicer profesorica biologije, je zagovarjala tezo, da so Srbi raso superiorni tako od Muslimanov (v islam naj bi prestopili le tisti, ki so imeli *gensko pokvarjen material*) kot od Srbov v Srbiji. Srbi so znova postali *nebeški, bojevniški narod*.

Srbski mediji so Srbe ves čas vojne opozarjali na zarote, ki jih proti njim kujejo Muslimani, o džihadu, ki ga ti pripravljajo in podobno. Srbski miti so srbskim borcem pomagali pri zločinih. Tisti, ki so naredili največ škode, so dobili odlikovanja v imenu Miloša Obilića, ki je v kosovski bitki ubil sultana Murata (Sells, 1996: 79).

V veliko primerih je ekstremiste, ki so izvajali genocid v BIH, podpirala tudi srbska duhovščina, ki je programom etničnega čiščenja in uničevanja mošej dajala ritualno in simbolično podporo.¹² Srbska duhovščina v Republiki Srbski je nič kolikokrat hrbet ščitila tudi vojnim zločincem. V nekaterih cerkvah naj bi učili, da Hrvati in Muslimani načrtujejo genocid nad Srbi in da je tisti, ki oprostí, hujši od tistega, ki je dejanje storil. (Sells, 1996: 82-3)

Ko je leta 1992 na čelo HDZ v BIH stopil Mate Boban, se je hrvaška politika usmerila k delitvi Bosne med Hrvate in Srbe. Ta je namreč zavezništvo z bosansko vlado potisnil v ozadje in pričel pogovore z voditeljem bosanskih Srbov Radovanom Karadžićem. Hrvati so se sprva z Muslimani borili proti srbskemu agresorju, potem pa so leta 1993 so razglasili Herceg-Bosno, hrvaško državo v BIH, zasnovano na podobnih idejah kot je današnja Republika Srbska. Muslimanski domovi in religijski objekti so zdaj goreli s hrvaško in srbsko roko podtaknjenim ognjem. Pomagali so tudi hrvaški mediji v BIH, ki so začeli medijsko vojno proti Muslimanom.

"Hrvaška vojska v Bosni in Hercegovini, 'Hrvatsko vijeće obrane' (HVO), je v svojih akcijah pogosto počela isto kot srbska: genocid nad nehrvaškim prebivalstvom, preganjanja, uničevanje verskih in nacionalnih spomenikov in obeležij drugih narodov." (Velikonja, 1998: 307)

Znova so se prebudili stari *heroji*: Stepinac, Pavelić, Radić. Ko je leta 1997 umrl Mate Boban so se od njega poslovili z enakimi izrazi kot davno pred tem od Radića.

Sells (1996: 8) ugotavlja, da se je v zadnji vojni veliko ljudi, posebej Muslimanov, znašlo v precepu, ko so se Hrvati in Srbi na podlagi religije (ki so jo izkoristili nacionalisti) identificirali z nacionalističnimi težnjami in se hitro vključili v klanja v imenu starih mitov. Muslimani so tako postali drugorazredni državljani, z njimi pa se je v enakem položaju znašlo še veliko drugih Bosancev, ki so zavrnili identifikacijo z religijo oziroma nacionalizmom.

Pred vojno je bila v "relativno kontinuirano muslimansko religijsko življenje" vključena le polovica Muslimanov, drugi so muslimanstvo doživljali le kot kulturo in tradicijo (Velikonja 1998: 332-3). Z vojno pa se je med Muslimani začela krepiti verska komponenta nacionalne identitete. Vernost je tako posledica in ne vzrok vojne.

---

¹² Nek pravoslavni duhovnik naj bi v bližini Sarajeva blagoslovil privrženca etnofašista Vojislava Šešelja, potem ko so javno prebrali nekdanj muslimanska zdaj do tal porušena mesta. Preimenovanje Foče v Srbinje je

V tem procesu je Muslimane spremljala tudi politika, posebej Izetbegovičeva SDA (Stranka demokratske akcije). Izetbegović je za nekatere postal *oče naroda, borec za islam, edini vodja*. Dobil je torej obraz rešitelja, ki se je pojavil v obdobju krize, travme, ki jo je doživljalo prebivalstvo. Nekateri so šli celo tako daleč, da so ga razglasili za *od boga poslanega skritega trinajstega imama*, ki mora muslimane popeljati na pravo pot. (Zulfikarpašić v Velikonja, 1998: 334)

Razvila se je tema mučeništva – bosanski Muslimani naj bi se žrtvovali za rešitev islama. V žrtvovanje so verjele tudi elitne vojaške enote, ki so živele po strogih pravilih islama. Obenem pa so muslimanski politiki poudarjali, da želijo Bosno treh konstitutivnih narodov, da ne gre ne za Muslimane, ne za Srbe, ne za Hrvate, ampak za Bosance. Nasprotujoče si zgodbe in dejanja niso našle občinstva med sekulariziranim delom Muslimanov. Dosegle so le občutke ogroženosti pri drugih skupinah.

Mitske zgodbe pri Muslimanih so v nekaterih elementih imele podobno strukturo kot pri drugih dveh narodih v Bosni: bosanska država naj bi obstajala že tisočletja, Muslimani naj bi bili edini legitimni potomci, nasledniki bosanske cerkve oziroma bogomilov, čas Otomanov v Bosni pa je postal zlata doba.

Globoke brazgotine, če ne kar odprte rane v Bosni pa bodo ostale prav zaradi grozljivih sistematičnih zločinov. Tisti, ki so vodili taka delovanja, danes pri svojem narodu postajajo heroji. Eden takih je gotovo voditelj Srbske demokratske stranke Radovan Karadžić, vojni predsednik Republike Srbske, ki ga haaško sodišče za vojne zločine še vedno ni uspelo zvleči med sodne mline. "Mislite, da Bosne ne boste peljali v pekel, mislite, da ne boste povzročili, da bodo Muslimani izginili, ker Muslimani se v primeru vojne ne morejo braniti," je Karadžić grozil v bosanski skupščini (Sells, 1998: 9). Njegova glavna naloga med vojno je bila zavzeti Sarajevo (nikoli je ni izpolnil), za katero je bil prepričan, da bo na končnem načrtu razmejitev v BIH v Republiki Srbski. Karadžić je to zahtevo podprl z argumentom, da je Sarajevo že od nekdaj srbsko, ker so Muslimani v resnici Srbi, *splah pa so bili Srbi prvi v Sarajevu in imajo zato pravico do tega mesta*.

Veliko škode so prihodnosti BIH naredili zunanji opazovalci in pogajalci. Številni mirovni načrti so prednost dajali zdaj eni, zdaj drugi strani, velikokrat so z dodatnim ozemljem nagrajevali agresorja, svetovni voditelji pa so z nerazumevanjem položaja slepili svoje domače javnosti. Najpogostejša taka fraza je bila, da spopadi na tem območju potekajo že od nekdaj, da gre za starodavna sovraštva in da so enako krive vse strani (kar je glasno podpirala predvsem

---

bilo počaščeno z obiskom visokih predstavnikov pravoslavne cerkve, v Trebinjah je pravoslavni duhovnik

srbska stran), zato je najbolje, da jih pustimo, da stvari rešijo sami. Časopisi v BIH so še danes polni takih izjav (med drugim tudi trenutnega visokega predstavnika v BIH Paddyja Ashdowna¹³), ki s seboj prinesejo zgražanje novinarjev in nadaljevanje nevarnih razprav.

Muslimanska javnost (in Bosanci drugih narodnosti) (ne)delovanje mednarodne politike v času vojne gotovo vidijo kot usmerjeno proti njim. Na eni strani NATO ni hotel napasti srbskih položajev, na drugi mednarodna skupnost ni preklicala prepovedi prodaje orožja bosanski vojski. Ostali so brez pomoči in brez možnosti za samoobrambo. Še vedno ni jasno, koliko mudžahedinov je sodelovalo v vojni v BIH, ki so jih Muslimani v brezupnem položaju poklicali na pomoč ali pa so prišli sami. Podpora iz muslimanskega sveta je bila na splošno nizka, saj so bili bosanski Muslimani premalo 'islamski', da bi se islamske države podale v bitko. Evropa in ostali zahodni svet pa se v konflikt dolgo niso spuščali.

"O sebi nikoli nisem mislil kot o muslimanu. Ne znam moliti, nikoli nisem bil v mošeji, sem Evropejec, kot ste vi. Ne želim, da nam pomaga arabski svet, hočem, da nam pomaga Evropa. Zdaj pa moram misliti, da sem Musliman, ne v religioznem smislu, ampak kot član skupnosti. Zdaj, ko smo soočeni z uničenjem, moram razumeti, kaj je takega na meni in mojih ljudeh, da me hočejo uničiti." (izjava mladega muslimanskega vojaka v Johnston in Eastvold)¹⁴

Razmere so torej sekularizirane posameznike pripravile do tega, da so se začeli identificirati z religijo. Zgodovinska dejstva kot so tragični dogodki iz Srebrenice, Omarske, Foče in drugod, ter osebne tragične zgodbe, ki so danes še kako žive, bodo lahko idealna podlaga za zlorabo v mobilizacijskih političnih mitih v prihodnosti. Muslimani so v tej vojni dobili osnovo za zgodbe o zaroti, za nadaljevanje zgodb o genocidu (ki jih v zadnji vojni ne bo treba niti dopolniti, saj so v realnosti dosegle meje vsake domišljije). Poudarjali in okrepili bodo lahko zgodbe o junaški slabo opremljeni in majhni vojski, ki je premagala silnega agresorja.

Na drugi strani so srbski nacionalisti, ki zgodovinskih dogodkov tako ne potrebujejo več, ker jim mitološko dojemanje časa vedno poskrbi za upravičenost boja. Med zadnjo vojno so tudi oni dobili nekaj novih osnov za nadaljevanje mitologij, pa tudi nekaj tistih za potrditev starih. Med novimi je zagotovo pomoč islamskih držav, ki so jo in jo še vedno prejemajo Muslimani. Zgodbe o glave sekajočih mudžahedinih (opozoriti velja, da jih bo v novih zgodbah najbrž veliko več, kot kažejo ocene mednarodnih opazovalcev, po katerih naj bi jih bilo okoli 3000¹⁵) bodo najbrž dopolnili z *neustrašnimi* Arkani, Mladići, Karadžići, kapetani

---

sodeloval pri izganjanju Muslimanov.

¹³ Slobodna Bosna objavlja izjavo Paddyja Ashdowna iz leta 1993: "Srbi sicer so glavni krivci za vojno, ampak zdaj je že dovolj dokazov, da so agresijo na BIH Muslimani začeli toliko kot Srbi." (Slobodna Bosna, oktober 2002)

¹⁴ <http://www.icrd.org/docs/Bosnia.html>

¹⁵ Mojzes, 1998: 95.

Dragani in podobnimi. Posebno pozornost velja nameniti tudi temu, kako se bo v srbsko mitologijo vpisal Slobodan Milošević. Čeprav ga mnogi mediji in politiki danes opisujejo kot patetičnega v svojem boju v Haagu, bo pri njegovi zgodbi odločilna časovna oddaljenost. Kljub temu da je Milošević vojno na videz izgubil, je dosegel Republiko Srbsko znotraj Bosne in Hercegovine, ki bo v prihodnosti najbrž dodala poglavje k obsežni srbski mitologiji (za pogajalsko mizo so jim znova vzeli tisto, kar jim po naravnem redu pripada, okrepljene zgodbe o ustaških enotah in mudžahedinih). Izjave srbskih politikov namreč nakazujejo, da je Kosovo za Srbijo izgubljeno, da pa mora Srbija, če se odpove Kosovo, v zameno dobiti ozemlje Republike Srbske.¹⁶

A za zdaj slavo v zvezi z *osvoboditvijo* Republike Srbske pobirata Karadžić in Mladić. "Za 'svoje' je general Ratko Mladić *največji borec za osvoboditev srbskega naroda, general osvoboditelj. Za vse ostale pa morilec Bosne.*" (Velikonja, 1996: 41)

Kljub temu da so si Srbi Bosno stoletja delili z Muslimani in Hrvati, je večina prepričana, da je večji del BIH ozemlje iztrgano iz Velike Srbije, *hči odvzeta materi Srbiji.*

3.5. Kako bo pisana zgodovina - kdo so zmagovalci, kdo krivci, kdo žrtve

"Srbski vojaki so na območjih, ki so jih zasedli, podrli vse mošeje, nekatere med njimi so bile mojstrovine evropske arhitekture. Med njimi na primer Ferhadija v Banja Luki (16.stoletje) in mošeja v Foči (1551) /.../ V veliko primerih so ostanke preprosto preorali, na zemlji pa zgradili parkirišča; vsak dokaz o obstoju mošej je bil izbrisan. Grobovi, podatki o rojstvih, podatki o delu in druge sledi Muslimanov so bile izbrisane." (Sells, 1996: 3)

Tudi hrvaška vojska je med vojno rušila mošeje in pravoslavne cerkve, skupaj s srbskim delom naj bi jih bilo okoli 1400. Pri končnem obračunu žrtev Sells (1996: 13) priznava, da so bile žrtve, tako nedolžne kot tiste druge, na obeh straneh. Vendar pa opozarja, da so bili bosanski Muslimani bolj kot kdorkoli žrtve konsistentnega brutalnega in metodičnega nasilja.

"Tudi v teh vojnah je šlo predvsem za to, kako nasprotniku odvzeti, oskruniti, ponižati njegovo mitsko zasnovano samodojemanje: le tako lahko pojasnim načrtno uničevanje simbolov prejšnjega režima ali nacionalnih svetinj nasprotnika, miniranje verskih objektov ali - konkretnije – obleganje strateško povsem nepomembnih mest ..." (Velikonja, 1996: 146)

---

¹⁶ Sodeč po izjavah politikov Srbije (srbski premier Djindjić za nemški Der Spiegel), da Kosovo ni več tabu tema, da so se mu pripravljene odreči v zameno za Republiko Srbsko. (Slovenska tiskovna agencija, 6. 1. 2003)

Pri priznavanju krivde za zločine ter izrekanju opravičil žrtvam in svojcem bodo pomembno težo imele simbolične geste sosednjih držav. Bildt (2001: 153) tako razlaga, da je nujno, da se srbska družba zave, kakšno zlo je bilo v njenem imenu strojeno nad Hrvati, Bosanci, Muslimani, Albanci in drugimi. Da do potankosti spozna kakšne zamere, sovraštvo si je nakopala pri teh ljudeh.¹⁷

Srbski nacionalizem mora iz ključnega in travmatičnega, ki stremi k temu, da bi nekoč postal heroičen, zares postati tabu nacionalizem. Mora se pojaviti občutek zgodovinske krivde oziroma odgovornosti za zločine storjene v tej vojni. Mir se lahko zgradi le na temeljih nacionalne sprave, ta pa je mogoča le, če posamezniki sprejmejo odgovornost za storjene zločine, kar posebno pomembno mesto prinaša sodišču v Haagu. A tudi tamkajšnje obtožbe so lahko dvorezen meč – obsodba lahko zločinca spremeni v mučenika. Zato je pomembno, da bodo obsodbe največjih zločincev sprejete in razumljene kot pravične tudi pri tistih narodih, ki so jih ti zločinci med vojno zastopali. (Bildt, 2001: 153-4)

In tukaj se znova vračamo predvsem k dvema izmed njih – Ratku Mladiću in Radovanu Karadžiću, ki sta v času nastajanja tega dela še vedno na prostosti. Njuna priljubljenost pri še vedno delujočih četniških gibanjih (in nacionalistih na splošno) je po pisanju bosanskih medijev vse večja. Povzemamo strani Slobodne Bosne, na katerih so konec avgusta 2002 predstavili ideje Ravnogorskega četniškega gibanja (RČG). Na zidovih prostorov RČG visijo slike Karadjordjevića, Obilića, Draže Mihajlovića. Poleg njih pa fotografije Ratka Mladića, Arkana in seveda Radovana Karadžić.

Predsednik odbora četniškega gibanja pravi, da je Karadžić bog srbskega naroda, rešitelj in junak. Napovedujejo, da bo, ko bodo tuji odšli iz države, spet vojna. *Kar je normalno, ker sovraštvo med narodi samo spi*, pravijo. *Ker se niso pravilno porazdelili. Ker jim Muslimani in Hrvati še vedno dolgujejo 15 odstotkov ozemlja, da bo srbskih 64 odstotkov. Morajo se točno razmejiti, da bodo potem lahko živeli kot sosedi.*¹⁸

V Biltenu Srebrenica, ki ga izdaja Združenje Žene Srebrenice (Tuzla), lahko beremo o poletnem zboru, ki ga je prav to četniško gibanje leta 2002 organiziralo na Manjači (kjer so bila med vojno taborišča). Tudi tam so dvigali glas v podporo vojnim zločincema in se zakleli, da ne bodo dali svete srbske zemlje. (Bilten Srebrenica, 2002)

Zapletalo se bo najbrž tudi pri javnih slavljenjih nacionalnih praznikov. Trčili bodo ob težave, ki Bosno spremljajo že vso zgodovino. Kraji, ki so za ene mesta pogube in globoke

---

¹⁷ Kako daleč je od tega, kaže nedavni zaplet (september 2002), ko je jugoslovanski predsednik Vojislav Koštunca na predvolilnem zborovanju dejal, da je Republika Srbska le začasno ločena od Srbije. Bosansko predsedstvo je zahtevalo opravičilo.

žalosti, so za druge mesta zmage. Tak primer je tudi prej omenjeno zbiranje četnikov na Manjači. Eno največjih spominskih obeleževanj pa se vsako leto odvija v Srebrenici. Skupno žalovanje sicer krepi enotnost skupine, ampak jo s tem tudi oddaljuje od druge skupine.

"Ker so skupne proslave najprej izredni trenutki srečanja in zbiranja, stapljanja vseh misli in src v eno, brisanja vseh preprek med bitji" (Girardet, 2000: 142). Kot kohezivno delujejo navznoter, enako intenzivno razdružujejo navzven, proti drugim skupinam.

---

¹⁸ <http://www.slobodna-bosna.ba/print/cetnici299.htm>

3.6. Bosna po Daytonu, kako naprej?

3.6.1. Zaupanje in politična legitimnost

Annika S. Hansen (1997: 74) trdi, da sta za rešitev težav države Bosne in Hercegovine pomembna predvsem dva dejavnika: *izgradnja zaupanja* in *ustvarjanje politične legitimnosti*. Ljudje morajo verjeti, da je sistem, v katerega zaupajo, politično legitimen. Politična legitimnost je sestavljena iz petih elementov:

1. obstoja pravnega okvirja;
2. odseva splošnih vrednot (popular value) v tem pravnem okvirju;
3. zagotovljenih pogojev za splošno sodelovanje pri izkazovanju podpore tem vrednotam;
4. splošne volje za sodelovanje oziroma obstoj civilne družbe;
5. izreden element mednarodne priznanosti, ki vpliva na vse druge elemente.

Hansenova kot veliko težavo v BIH vidi močno nezaupanje varnostnim silam, policiji in pravnemu sistemu. Verjame tudi, da je nezaupanje oblastem oziroma v pravilno delitev oblasti del komunistične zapuščine, kot tudi to, da odnos do politične moči teži bolj k osebnim koristim kot k skupnemu dobremu. Med pomembnejše dosežke Daytonskega sporazuma šteje dejstvo, da ta zagotavlja, da se noben narod ne počuti prikrajšanega, da imajo občutek, da jih v vladnih organih predstavljajo 'njihovi'.¹⁹

Pomembno za stabilnost države je neodvisno in zaupanja vredno sodstvo. K temu pa lahko prištejemo tudi kaznovanje vojnih zločincev in s tem zmanjšanje napetosti, ki jo prinaša njihova prisotnost. Nevarnost, ki grozi miru in stabilnosti v BIH, Hansenova (1997: 78) vidi tudi v demobiliziranih vojaki, ki se še niso uspešno resocializirali v družbo, pogosto pa so jih iz vojaških oblekli kar v policijske uniforme. Ti niso sposobni reševati manjših medetničnih konfliktov, prav tako se niso pripravljani odreči denarju, ki ga dobivajo iz nezakonitih dejavnosti.

Med najpomembnejšimi elementi zagotavljanja miru v BIH je zagotovo stopnja, do katere državljani BIH v resnici delijo oziroma vidijo skupno usodo, prihodnost. Gre tako za vprašanje

---

¹⁹ Tukaj se za trenutek ustavimo pri drugačnem vtisu, ki ga lahko dobimo ob brskanju po medmrežju. Na strani www.srpska.com tako najdemo že nezadovoljstvo z mejami med Republiko Srbsko in Federacijo, za katere pišejo, da so "tako ena kot druga vzpostavljene brez spoštovanja osnovnih načel razmejevanja med narodi". Ker med mnogimi tako še vedno vlada prepričanje, da je že meja nepravilna, si tega, da jih v vladnih organih predstavljajo njihovi najbrž ne interpretirajo kot enakomerno zastopanost vseh narodov. Zdi se, da

nacionalne identitete, kot za potrebo po sodelovanju na politični in ekonomski ravni, kar družbo ohranja pri življenju. Pomembno je dojemanje Bosne in Hercegovine kot skupne države, dojemanje identitete na podlagi državljanstva in ne narodnosti.

Predrag Matvejević (1984: 31) se v Jugoslavenstvo danas že leta 1984 sprašuje, koliko npr. Srbi iz Hrvaške in Bosne pripadajo srbskemu narodu in srbski naciji, po čem so Hrvati iz Bosne del hrvaške nacije in po čem hrvaškega naroda, glede na dejstvo, da tako eni kot drugi dolga obdobja niso mogli sodelovati v neposredni zgodovini lastne nacije in nacionalnega življenja? Si niso danes bosanski Hrvati in Srbi, skupaj z Muslimani, v nečem bližji kot Srbom iz Srbije in Hrvatom iz Hrvaške?

In ne glede na to, kaj Srbi in Hrvati v BIH mislijo o sebi, se razlikujejo od Srbov in Hrvatov iz Srbije oziroma Hrvaške. Predvsem po tem, da so Bosanci:

"Večina bosanskih Muslimanov in veliko drugih Bosancev ... zavrača identifikacijo z religijo ali narodnostjo. Ti ljudje se imajo za Bosance. Bosanec je vsak prebivalec BIH, ki želi nacijo, ki ne bo osnovana na posameznih religijah, ampak ustavnem redu in spoštovanju do različnih religij." (Sells, 1996: 8)

Narodnostna identifikacija, ki je v Bosni zasnovana predvsem na podlagi verske opredelitve, bi torej morala dati prednost državljanu, nacionalni identifikaciji z državo, v kateri živijo. Da bi se lahko vzpostavilo identificiranje z državo, pa je potrebno vzpostaviti trdne temelje le te, take, v katere bodo lahko verjeli vsi, ne glede na narodnost oziroma versko pripadnost.

3.6.2. Daytonski sporazum

Temeljna listina države Bosne in Hercegovine je Daytonski sporazum. Z ureditvijo, ki jo predvideva, je odprl oziroma pustil odprtih kar nekaj vprašanj. Med njimi je suverenost države, ki jo po Hansenovi (1997: 80-3) omejujeta dva elementa:

1. razdelitev na dve entiteti in delitev oblasti, ki jo to prinaša (omenja predvsem konflikt med Bošnjaki in Hrvati)
2. veliko število beguncev, ki se ne morejo vrniti na svoje domove.

'svoje' izvolijo zato, da jih ne bi kdo drug še bolj opeharil, ne pa, da bi jih ti ljudje zastopali po načelih demokracije.

Z Daytonskim sporazumom se je država Bosna in Hercegovina razdelila na dve entiteti, Federacijo Bosne in Hercegovine in Republiko Srbsko, ki imata veliko stopnjo neodvisnosti. Entiteti lahko vzpostavljata posebne vzporedne odnose s sosednjimi državami, zagotavljata pravno varnost in zaščito oseb pod svojo jurisdikcijo in, kar je morda najpomembnejše, vsaka entiteta ima svoje oborožene sile.

Vlada Bosne in Hercegovine se je, tako Hansenova (1997: 79), odpovedala pravici, da upravlja z vojsko Republike Srbske, kar pomeni eno državo, ki ima vsaj dvojne oborožene sile. To slabi zvestobo centralni vladi, posebej v hrvaških in srbskih skupnostih. Takšna ureditev namreč prinaša ločitev med političnim in vojaškim področjem. Institucionalno situacijo pa še bolj ogrožajo ideološki pogledi nacionalističnih političnih voditeljev, katerih koncepti sobivanja se razlikujejo že v osnovi. (Hansen, 1997: 80)

In kaj to prinaša za prihodnost BIH? Nekateri (Calic v Hansen, 1997: 80) trdijo, da bo v primeru, da bosta entiteti še naprej težili k neodvisnosti, država razpadla. Drugi (Serwer v Hansen, 1997: 81) spet, da se BIH lahko ohrani le, če bodo ohranili visoko raven decentraliziranosti. Hansenova trdi, da lahko k ohranitvi države veliko pripomore članstvo v različnih mednarodnih organizacijah, saj naj bi ji to zagotovilo priznanost meja. Na previdnost opozarja pri odnosih s sosednjima Hrvaško in Srbijo.

Veliko nevarnost za BIH Hansenova (1997: 74-87) vidi tudi v nedorečenosti oziroma neprimernosti Federacije Bosne in Hercegovine. Pričakuje, da se bodo, potem ko bodo odnosi s skupnim sovražnikom Hrvatov in Muslimanov umirili, rodile napetosti med Hrvati in Muslimani. Hrvati naj bi si Federacijo predstavljali kot dve administrativni enoti in poudarjali predvsem povezanost s Hrvaško, Bošnjaki pa naj bi jo videli kot skupnost dveh konstitutivnih narodov, ki temeljita na celovitosti BIH.

Radha Kumar (1999: 1-9) se sprašuje, ali se bo delitev Bosne in Hercegovine, ki jo je prinesel Daytonski sporazum končala s kolonizacijo BIH. Zagovarja tezo, da je delitev, kot je določena za BIH, tradicionalno povezana z imperiji. Prvi visoki predstavnik Združenih narodov v BIH Bildt (2001:149) trdi, da je ne le trenutna delitev ampak celoten bosanski narodni mozaik mogoč le, dokler obstaja imperij. Težave se tako začnejo, ko se pojavi revolucionarna ideja države, ki temelji na enem narodu, nacionalna država (nation-state).²⁰ Veliko drugih avtorjev se ukvarja tudi z dokazovanjem, da je trud zaman, da Bosna kot država ne more obstajati. Rieff temu nasprotuje.

---

²⁰ William Pffaf se strinja, da je težava v vzhodno evropski etnični definiciji državljanstva. Ideja etničnih nacij je nenehna provokacija vojne, pravi. (Pffaf v Chandler, 2000:23)

"... ampak vrednote, ki jih Bosna in Hercegovina ponazarja, so vredne ohranjanja. Ideali družbe predane multikulturalizmu (v resnici in zaslužno, ne na ameriški način s predpisom določenega prevečkrat uporabljenega termina) in strpnosti in razumevanju nacionalne identitete (državne) kot take, ki izhajajo iz skupnega državljanstva in ne etnične identitete ..." (Rieff v Chandler 2000: 31)

Izjave, da BIH nikoli ne more postati država, ker jo sestavljajo trije različni narodi, so bile na začetku vojne kar pogoste.

"Komentatorji so začeli poudarjati, da je Bosna obstajala le kot del dveh imperijev, kraljestva in komunistične federativne republike. Bosna nikoli ne more postati država, so trdili, ker je sestavljena iz treh različnih narodov, zgodovina je pokazala, da lahko obstaja le kot del večje celote. Te trditve so postavil vprašanje, ali so lahko le nacionalne države sposobne preživeti. Če je tako, večina od 170 članic Združenih narodov ni sposobna preživeti." (Malcolm, 1996: 234)

Kot smo že zapisali je teza o obstoju Bosne zgolj v okviru velikih imperijev napačna, saj so Bosno skozi vso zgodovino bolj ogrožale ozemeljske težnje sosed kot pa konflikti znotraj njenih meja. Kumarjeva (1999: 1-33) pa zagovarja tezo, da je delitev zemlje v etničnem konfliktu še vedno boljša rešitev, ker poskuša s pogajanjem doseči to, kar bi se sicer doseglo z vojno, ki bi državo v najslabšem primeru izbrisala s sveta. Vseeno pa take delitve skupnosti navadno neizprosno silijo še bolj narazen. Sicer pa veliko delitve zemlje pri mirovnemu sporazumu tako ni ostalo, saj so svoje opravila že etnična čiščenja in prisilna izsiljevanja.

Primer Bosne je v zadrego spravil mnoge strokovnjake, ki raziskujejo področje nastajanja narodov. Veliko jih proces v BIH vidi kot začetek daljšega in še bolj kompleksnega procesa veznega na obstoj nacionalnih držav.

3.6.2.1. Vračanje beguncev

Vračanje beguncev je v Daytonskem sporazumu obravnavano v 5. točki drugega člena in pravi:

"Vsi begunci in razseljene osebe imajo pravico do svobodne vrnitve na svoje domove. V skladu z Aneksom 7 Splošnega okvirnega sporazuma imajo pravico, da se jim vrne premoženje, ki jim je bilo odvzeto v času sovražnosti ('neprijateljstva') od leta 1991 in da dobijo kompenzacijo za vso premoženje, ki se jim ne more vrniti. Vse obveznosti ali izjave v zvezi s takšnim premoženjem, ki so bile dane pod prisilo, so ničelne." (Daytonski sporazum, 1995)

Čeprav je v sporazumu jasno zapisano, kakšne pravice imajo, se begunci neradi vračajo na svoja ognjišča, če so ta obkrožena s tistimi, ki so jih v času vojne pregnali oziroma poskušali

ubiti. Po drugi strani pa je ravno vrnitev tisto, kar si najbolj želijo, tisto, kar bo *preprečilo zmago nasprotnikov*. K vračanju beguncev na svojo zemljo se bomo vrnili v poglavju Oprostiti, a ne pozabiti.

3.6.3. Inteligenca in mediji

Velika odgovornost leži na plečih inteligence, ki si bo morala znova prislužiti zaupanje ljudi. Pomembno vlogo bo odigrala ne samo v splošni javnosti, ampak tudi v šolskem sistemu. Ima najboljše možnosti za vzgojo civilnih državljanov, priložnost, da ljudi nauči religijo postaviti v zasebno, intimno sfero. Priložnost, da ljudi nauči religijo pripeljati v funkcijo duhovnega in ne političnega, kot je bila zlorabljana do zdaj.

V javni sferi bi tako ostal prostor za reševanje političnih problemov, tudi tistih nacionalistično-religijskih bremen preteklosti, ki bi se jih nova generacija politikov morala lotiti brez novih nacionalističnih teženj, brez novih apetitov po ozemljih, ki jih utemeljujejo stari miti. Šolski sistem mora torej vzgajati ne le državljane, ki bodo znali živeti v bosanski skupnosti, ampak mora zagotoviti novo garnituro politikov, ki bodo te ljudi znali voditi k življenju v spravi.

Tako za ene kot druge bodo posebej pomembne ure zgodovine, kjer se bo previdnost morala začeti tam, kjer se začenjajo miti vseh treh strani - globoko v preteklosti. In bolj se bodo približevali t. i. polpretekli zgodovini, bolj jasno bo moralo biti, kaj je prav in kaj narobe, kdo je agresor in kdo žrtev.

Enako delo čaka medije, ki so odigrali veliko vlogo pri začenanju vojne in bodo enako pomembni tudi za vzpostavljanje miru. Demokratična načela svobode medijev dobijo posebno mesto, saj je posebna previdnost potrebna pri vzpostavljanju oziroma preprečevanju nacionalističnega diskurza v njih. Kljub temu pa se jezik sprave ne sme spustiti na raven, ki bi na primer vojno v Bosni preimenovala v neljube dogodke med leti 1992-95 (kot so nekaj časa poskušali).

3.6.4. Gospodarski napredek

Hansenova (1997: 74-87) najboljše možnosti za vrnitev miru in varnosti v BIH vidi v gospodarskem napredku, izboljšanju življenjskih razmer, normalizaciji gospodarskega življenja. Pri slednjem lahko veliko pripomorejo predvsem naložbe iz tujine, kar pa spet pripelje do vprašanja samozadostnosti in enotnosti bosanskega trga, saj lahko pričakujemo večje sodelovanje entitet s sosednjimi državami kot med seboj.

Težava je, da je večina bosanskega gospodarstva odvisna od pomoči iz tujine, vse preveč njenih ljudi je uradno brez zaposlitve, črni trg še vedno cveti, veliko ljudi še vedno odhaja ali pa želi v tujino. Bildt (2001: 152) navaja rezultate raziskave iz leta 2001, v kateri naj bi 62 odstotkov mladih izjavilo, da bi Bosno zapustili, če bi se jim ponudila priložnost.

Že sklepanje Daytonskega sporazuma so tako bosanski kot mednarodni politiki začeli z upanjem, da bo na ozemlju BIH prevladala ekonomska racionalnost, ki bo sčasoma zabrisala meje med entitetama oziroma jim vsaj zmanjšala pomembnost. A meje so zaradi gospodarske obubožanosti (p)ostale trdne. (Kumar, 1999: 35) Federacija se namreč mnogo hitreje razvija kot Republika Srbska, kar lahko privede do ponovne ideje o izkoriščanju in zapostavljanju Srbov.

Bildt (2001:149) je prepričan, da Bosna in Hercegovina še ima možnosti, da preživi kot država in sicer če se bo dovolj hitro uspela pridružiti mednarodnim skupnostim oziroma Evropski uniji. Trenutno stanje je še vedno napeto: "Če se mednarodne enote danes umaknejo, bo jutri izbruhnila nova vojna. Samovzdržujoča regionalna stabilnost je še vedno kar precej oddaljena."

Kar po Pridhamu in Lewisu (Pridham in Lewis v Chandler, 2000) ni nič nenavadnega, saj so "nove demokracij po definiciji krhke demokracije. Politične kulture držav, o katerih govorimo, nujno ne zagotavljajo potrebnih osnov za podporo sistemu". Ena teh osnov je civilna družba.

3.6.5. Civilna družba

Ernest Gellner (v Chandler, 2000: 24) vidi dve možni rešitvi vzhodno evropskih nacionalizmov (kar velja tudi za BIH): ali bo prevladala civilna družba ali pa bo vsa regija postala žrtev močnih etničnih strasti. Civilna družba je osnovni steber demokracije. Odločilna

je pri razvoju drugih elementov demokracije: tolerance, zmernosti, pripravljenosti na kompromise in spoštovanja do nasprotujočih mnenj.

Chandler (2000: 28 - 31) dogodkom v BIH pripisuje toliko večjo vrednost zato, ker naj bi šlo za boj med civilno družbo in etničnimi delitvami. Razvoj civilne družbe, ki jo nekateri predlagajo za 'ozdravitev' Bosne, temelji na razvoju dodatne sfere, ki stoji med zasebno, v kateri sta družina in gospodarstvo, in javno sfero, v kateri sta država in vlada. Bogata pluralna civilna družba z oblico različnih interesov naj bi lajšala politične konflikte in razvila demokratično kulturo tolerance.

Osrednje mesto v procesu izgradnje civilne družbe predstavljajo lokalne nevladne organizacije. Te naj bi bile potrebe sposobne artikulirati neodvisno od političnih interesov, hkrati pa naj bi vključevale glasove ljudskih skupnosti (Chandler, 2000: 135).

Poudarek na civilni družbi je pri reševanju bosanskega vozla postal pomemben, ko so ugotovili, da demokratične volitve še ne pomenijo demokratičnega izida, ki bi zadoščal merilom Zahoda. Ljudje namreč svoje glasove še vedno namenjajo tistim, za katere so prepričani, da bodo skrbeli za interese njihovega naroda. Pri OSCE (v Chandler, 2000: 146) ugotavljajo, da je problem treba reševati na dveh ravneh: prvič, na ravni etničnih mentalitet spremeniti razmišljanja ljudi, ki onemogočajo pomiritev. In drugič, ljudi je treba podučiti, kako demokracija deluje, kaj vse potrebujejo, da se bodo na volitvah pravilno in obveščeno odločali.

Bildt (2001: 153) poudarja, da k civilni družbi spadajo še druge spremembe. Brez temeljnih gospodarskih in socialnih sprememb bo obup v BIH samo naraščal. Mednarodne organizacije morajo zato svoje delo preusmeriti v vzpostavljanje domačih institucij, ki bodo zagotavljale pravni red. Hkrati pa morajo državo pripraviti na regionalne in evropske integracije, brez katerih se bodo politični konflikti nadaljevali v neskončnost.

3.6.6. Civilna religija

Državno-politična mitologija je eden izmed najpomembnejših integracijskih elementov države. Tako kot civilna religija mora zadostiti trem zahtevam: da je sprejemljiva za vse, ne glede na konfesionalne razlike, da religiozno utemelji narod, da ima posebno podporo družbenih in državnih ustanov. (Kerševan in drugi v Velikonja, 1996: 67) S tem postane sveto vse, kar je povezano z državo in tisto sveto potem nazaj povečuje in opravičuje mit.

V Bosni in Hercegovini ima tisto sveto pri Srbih in Hrvatih navadno opraviti z *matično državo* in ne BIH. Narodi so utemeljeni na podlagi religije, ampak ne civilne, ki bi jih

povezovala. Religija sicer tako kot pri civilni ostaja v politični sferi, a na popolnoma drugačen (destruktiven) način. Poglejmo najprej, kaj je civilna religija in kako deluje v večetničnih Združenih državah Amerike (ki pa imajo civilnega državljana).

Robert Bellah (1998: 263) razlaga, da je v ZDA, kljub ločitvi cerkve in države, na političnem področju še vedno ostala religiozna dimenzija. Kljub sicer različnim verskim opredelitvam obstajajo elementi religiozne usmerjenosti, ki je skupna večini Američanov. Ta se izraža v verovanjih, simbolih, ritualih, ki jim pravimo civilna religija. Civilna religija omogoča mobilizacijo globokih ravni osebne motivacije posameznika za doseganje nacionalnih ciljev. Bog v tej religiji je povezan z redom, pravom in pravičnostjo, osebne dimenzije kot sta ljubezen ali zveličanje pa prepušča drugim religijam.

Bosna in Hercegovina je seveda drugačna od Združenih držav. Razlika med državama je že v tem, da v ZDA nimajo mita o sveti zemlji, ki bi se prekrivala s sveto zemljo kakšnega enako močnega *nasprotnika*. Njihova uresničitev ni ogrožena zaradi grabežljivih sosedov. Civilna religija v Združenih državah deluje sočasno z ameriškimi sanjami - če si uspešen, je to dokaz tvoje sposobnosti, če nisi, pa dokaz tvoje nesposobnosti. Na ozemlju Bosne (morda tudi širše na Balkanu) pa je bolj priljubljena ideja o zgodovinski upravičenosti do države, uspeha, blaginje.

Civilna religija bi Bosni in Hercegovini gotovo koristila, saj bi lahko pomagala vzpostaviti nacionalno identiteto Bosanca/Bosanke, postavila bi temelje skupnosti, hkrati pa bi se najbrž zmanjšala teža religij posameznih narodov. Ampak pot do take religije je v Bosni in Hercegovini zaradi zgodovinskih, političnih in narodnostnih prepričanj trenutno nemogoča. Civilna religija namreč predpostavlja civilnega državljana, takega, ki ima versko opredelitev postavljeno v zasebno sfero. Da je nekdo državljan, pomeni, da verjame v meje in pravila (pa tudi zgodbe) države, v kateri živi. Dokler pa se ljudje definirajo predvsem po narodni pripadnosti sosednji državi oziroma verski pripadnosti, državljana ne bo. In da sklenemo začarani krog - če ni državljana, ni civilne religije, če ni civilne religije, je treba vzpostaviti druge vezi, ki družbo držijo skupaj. Religije v Bosni bo težko nadomestila civilna.

Možni sta dve poti: poskus vzpostavitve civilnega državljana v BIH ali pa vrnitev k starim načinom skupnosti - zdaj že skoraj prastarim praksam medsebojne verske strpnosti, k medsebojnemu izposojanju praznikov in drugih 'navodil za življenje'. Pri slednjem velika odgovornost leži znotraj posameznih verskih skupnosti, na njihovih voditeljih, ki so v pretekli vojni dovolili zlorabo človekovih najintimnejših verovanj v politične, nacionalistične namene.

3.6.7. Vloga religij

Da bi Bosna preživela, bodo v njej morali graditi medverski dialog. Verski dostojanstveniki bodo morali skrbeti za stike med skupnostmi. Ljudi bodo morali usmerjati v iskanje povezujočih elementov znotraj različnih doktrin. Predvsem pa bodo morali poskrbeti, da bo iz njihovega besednjaka izginilo politično.

Veliko odgovornost bodo ti posamezniki nosili v vsaki cerkvi ali mošeji, saj je zadnja vojna prebivalce pripeljala nazaj v ta središča. Tudi od tega, ali bodo v teh prostorih učili spravo ali maščevanje, je odvisna prihodnost BIH. Če bodo religiozna razmišljanja znova povezali z ozemeljskim širjenjem in krvnim maščevanjem, se bodo dogodki iz devetdesetih ponovili takoj, ko bodo deželo zapustili tujci in se bo na obzorju pojavil nov *rešitelj*, ki bo strahove in revščino ljudi pripravljen zlorabiti, jih spremeniti v sovraštvo do soseda.

Mojzes (1994: 226-7) je prepričan, da imajo verske skupine v družbi razstrupljevalno vlogo, saj ima prav vera sredstva za zdravljenje zlomljenih posameznikov in družb. Prisotnost religije je posebej močna in zato pomembna prav na podeželju, kjer bo taka terapija potrebna tudi dalj časa. Verski voditelji bodo morali poskrbeti predvsem za predstavo o 'drugem', ki ne bo netila sovraštva, ampak bo sčasoma pripeljala do dialoga. Odpuščujoča ljubezen mora premagati sovraštvo.

Poleg naštetega sta na tem področju nujni še dve spremembi:

- nujno bo vzpostaviti dialog z neverujočimi.
- predstavniki religij bodo morali javno priznati sodelovanje nekaterih njihovih predstavnikov pri vojnih zločinih in se za to tudi javno opravičiti. Odsotnost javnih priznanj in opravičil je že v preteklosti onemogočalo spravo med skupnostmi, na drugo strani pa omogočalo nadaljnjo demonizacijo drugače verujočih.

3.6.8. Oprostiti, a nikoli pozabiti

"Zaradi njih in zaradi vseh tistih, ki smo jih in tistih, ki jih nismo omenili, bomo 11. julija 2000, na prehodu v tretje tisočletje, v Potočarih stali eden poleg drugega, kot so pred petimi leti stali naši očetje, sinovi, naši dragi nedolžni otroci, naši bratje, naši možje, eden poleg drugega in pogledali smrti v oči. Vi, ki ste z druge strani puškine cevi s prstom na petelinu skozi prsi naših otrok poslali vrele izstrelke, vedite, da prihajamo. Stali bomo tukaj drug poleg drugega, v bolečini, v žalosti, v krču, na istem mestu. Prišli bomo letos, in naslednje leto in naslednje in

vsako leto, in razumeli boste, če še ne razumete, da ste izgubili več kot le nas. Za vedno." (H.N. v Bilten Srebrenica, junij, 2000)

Zgodbe iz Srebrenice, kot da nimajo konca, ljudje ne najdejo posmrtnih ostankov najbližjih, ne najdejo miru in ne zadoščenja ob pravičnem kaznovanju krivih, saj sta že tolikokrat omenjena Karadžić in Mladić še vedno na prostosti. Pregnani sanjajo o vrnitvi, smrt civilistov je smrt mučenikov, ki so umrli za Bosno. Vse glasnejši so pozivi pregananim, naj se vrnejo, naj zmage ne prepustijo nasprotni strani. Srebrenica postaja sveto mesto.

Srebrenica bo gotovo postala mejnik v zgodovini Bosne, posebej muslimanski. Zato je zelo pomembno, kako se je bo lotila politika, kakšna bo njena obravnava v zgodovini. Pomemben del je že prispevala nizozemska vlada, ki je s svojim odstopom priznala sokrivdo, ki je žrtvam priznala trpljenje.

Bosanska družba po vojni potrebuje terapijo. Zunanji opazovalci, ki poskušajo v Bosni vzpostaviti civilno družbo pravijo, da velikokrat naletijo na ovire psiho-socialnega izvora. Velik del prebivalstva koristi civilne družbe ne more videti zaradi posledic, ki jih je pustila vojna, najsi so bili v njej žrtve ali pa pasivni privrženci kršitev človekovih pravic.

"Ti ljudje se na poseben način upirajo izgradnji zaupanja, dialogu, poskusom sprave, ker so kot žrtve nezaupljivi, izolirani, demoralizirani in jezni. Zaradi teh simptomov žrtvovanja je manj verjetno, da bodo prevzeli nove odgovornosti kot aktivni člani civilne družbe." (OSCE v Chandler, 2000: 148)

Strokovnjaki pravijo, da so se znašli na popolnoma novem področju, saj študij, ki bi jih lahko uporabili v tem primeru, ni. Na prvem mestu je zdaj razumevanje bosanske družbe kot 'poškodovane' in travmatizirane zaradi vojne. Zato na demokratizacijo (morda mirno življenje na sploh) ni dovolj pripraviti le politikov, delo se mora začeti pri posameznikih (Chandler, 2000: 148-9).

Pred vsemi načrti, kaj z Bosno in kateri gospodarski model je treba uporabiti, da se bo regija, ki jo je vojna predvsem v že tako revnih predelih potisnila še za vsaj 20 let nazaj, znova razvila, je treba najti rešitev, ki bo pomirila užaloščene, jezne nepotolažene in neutolažljive. To seveda ne bo lahko. David A. Steele (1998: 247 - 252) predlaga pet vodil:

1. Izražanje in priznavanje krivic in stisk

Travmatizirane družbe morajo vedeti, da njihovo trpljenje nekdo jemlje resno. Sočutje do trpljenja vseh narodov v BIH pa ne pomeni, da vsi trpijo enako, da so vse skupine enako krive. Prav tako ne smemo brezpogojno sprejemati zahtev trepečih, jim zadostiti v vsaki izmed njih. Moramo jih

poslušati in peljati skozi žalost. Pripovedovanje pripelje do druge stopnje, poskusa odpuščanja.

2. Razjasnitev in dojetje okoliščin

Tukaj gre za razjasnitev govoric, ki so veliko pripomogle že k začetku vojne, po vojni pa se nadaljujejo. To so zgodbe o tem, na kateri strani se je kdo boril, kakšne zločine naj bi storil in podobno. Pobudo na tem področju naj bi prevzele prav religiozne skupnosti, ki naj bi ponovno vzpostavljale pretrgane vezi med člani različnih narodnostnih skupin.

Vzpostavljanje zdrave družbene identitete, ki priznava, a ne povečuje zgodovine posameznega naroda in hkrati ne dovoljuje delegitimizacije in demonizacije, izkrivljanja podobe druge skupine. To pa ogrožata prav nezaupanje, ki se je vzpostavilo med tremi narodi, in ogroženost lastne identitete, ki jo vsak izmed njih čuti.

3. Sprejetje osnovnih potreb in skrbi

V vsaki družbi se zavzemajo za osnovne človekove potrebe kot priznanje identitete, blagostanje, varnost, pripadnost, nadzor nad življenjem. Strah pred izgubo katere od teh nujnosti, pripelje do obupovanja, ki lahko vodi v nespravljalnost ali celo nasilje. Zato je najpomembnejše, da se posameznikom pri teh potrebah zadosti. Pripadniki različnih narodov v BIH morajo identificirati skupne strahove in potrebe.

4. Spodbujanje samokritične poštenosti

Steele pri tem vodilu zahteva pogled na preteklost v celoti, da bi s tem ugotovili, da krivda navadno ni le na eni strani. "Vse strani si delijo, čeprav neenakomerno, neko odgovornost za to, kar se je zgodilo." (Steele v Mojzes, 1998: 251)

Čeprav Steele tega ne poudarja, se zdi, da je priznanje oziroma spoznanje krivde pomembno predvsem na strani agresorja - pri Srbih in v nekaterih predelih BIH pri Hrvatih. Na drugi strani pa je zagotovo treba paziti, da ne bi prevladala ideja o popolni in glorificirani nedolžnosti, torej povečevanju vloge Muslimanov v BIH, saj bi to skoraj gotovo pripeljalo do nastankov novih zelo uspešnih mitologij.

5. Ustvarjanje alternativnih pristopov k reševanju sporov

Steele predlaga, da na začetku ne gre za neke načrtovane postopke komuniciranja med tremi narodi, ampak za dejanja, ki sledijo pretresanju idej: od organizacije srečanj med narodi, SOS telefonov za žrtve, pritiskanja na politike, da se izogibajo vojni retoriki, učenja odpuščanja v cerkvah. Steele trdi, da so bili taki poskusi v mnogih skupnostih zelo uspešni.

Sells (1996: 154) je prepričan, da bo Bosna preživela:

"... tmasta nagnjenost Bosancev k razmišljanju o mostovih namesto zidovih in njihov neustrašen napor, da bi rešili ali na novo zgradili svoje mostove. Kulture je težko ubiti. Ogenj, ki naj bi jih uničil, jih včasih le še bolj utrdi."

Vojno bo treba previdno umestiti v zgodovino, nekaj zgodovine, ki so je v devetdesetih (pa tudi prej) mitsko preobrazili nacionalisti, bo v glavah ljudi treba popraviti še za nazaj, za dogodke daleč v preteklosti. Žrtvam priznati njihovo trpljenje, agresorju pripisati krivdo. Ljudi bo treba izobraziti in to do take mere, da ne bodo več verjeli v uničujoče zgodbe o nekdanjih zlatih dobah, o pravici do maščevanja in *ponovne* osvojitve ozemlja, ki jim pripada, o rešitelju, na katerega so čakali, o tem, da je sosed njihov sovražnik.

4. Sklep

"Mit je nadhistorična trajnost, znotraj katere razlike med včeraj, danes in jutri izginejo. Hkrati izvršuje skupinsko identifikacijo za vse prihodnje generacije, združene v iskanju odgovora na odprte mitične rane preteklosti." (Velikonja, 1998: 25)

Bosna in Hercegovina je preživela vojno, ki so jo povzročili požrešni nacionalizmi sosednih držav, Srbije in Hrvaške. V svoje načrte za povečanje ozemlja in moči so voditelji vključili stoletja stare bitke, zemljevide in ideje, jih mitologizirali in narode zastrepili z željami po 'svojem'. Nacionalistična politika je v svoje načrte pritegnila verske skupnosti, te pa so se boju pridružile, da bi povečale svojo moč in nadaljevale tradicijo podpiranja osvajalne politike.

Med različnimi teorijami vzrokov in povodov za vojno (od tega, da so tukaj trčile tri civilizacije, do iskanja vzroka v religioznih razlikah in podobno) je tudi ta, da je začetek vojne omogočil predvsem strah oziroma nezaupljivost. Bosanske Srbe so najbrž res prepričali, da jim znova grozijo ustaši, o katerih so govorili dedki, in da se pripravlja džihad ter ustanavljanje islamske države. O tem jim je govorila najbolj spoštovana srbska inteligenca tistega časa, o tem so jih prepričevali mediji. Hrvati so se zagotovo bali četnikov, ki so jim dolgovali še povračilo iz II. svetovne vojne. Ob sebi pa so zdaj imeli *velikega očeta, največjega Hrvata* Franja Tudjmana. In oba naroda so velike besede starih mitov, ki so jim nacionalisti osvežili vsebino, prepričale, da imajo naravno pravico do ozemlja, da imajo naravno pravico do uničenja nasprotnika, da jih za vrati vojne čaka nova, tokrat prava zlata doba. Vsak je imel svojega rešitelja, ki jim pokaže pravo pot.

Muslimani so se najbrž najbolj prestrašili dejstva, da so se prepozno zavedli, kaj se dogaja. Da so bili bolj ali manj nepripravljeni, da so imeli nične možnosti obrambe, ker jih je zapustila tako Evropa kot muslimanski svet, bili pa so tudi mitološko premalo 'osveščeni'.

Rezultat klanja in mirovnih pogajanj je tak, da ni z njim zadovoljen nihče. Srbi trdijo, da imajo premalo ozemlja in neumno razmejitve, da so *za pogajalsko mizo znova izgubili, kar so v vojni pridobili*. Muslimani - Bošnjaki žalujejo, zahtevajo pravico (srebreniške žene še vedno brezupno iščejo svoje najbližje) in se počasi vračajo nazaj na svoja ognjišča. Morda so uvideli, da bo za Srbe največji poraz dejstvo, da ozemlje Republike Srbske ne bo ostalo 'očiščeno'. Hrvati večinoma modro molčijo, sem in tja pa zahtevajo svojo entiteto.

Kako naprej? *Najlažje* bi bilo, če bi bosanski Srbi in Hrvati spoznali, da biti Srb ali Hrvat ni v nasprotju z biti Bosanec, da biti Hrvat in Srb na ozemlju tretje države (v tem primeru BIH) ni

isto kot biti to v Srbiji ali na Hrvaškem. In da ozemlje BIH ni nekaj, kar so njihove države predavnimi časi izgubile, ampak da je to zemlja, ki jo delijo s pripadniki drugih etničnih skupin, drugih narodnosti. In ne nazadnje, da je tako rodovitna v vseh pomenih te besede, le če je bogata z vsemi deli mozaika, ki ga ima že od nekdanj, tudi narodnostnimi, tudi religijskimi.

Lahko rečemo, da prava rešitev bosanske krize, ki še zdaleč ni končana, resnično leži v pravilnem poučevanju mladih²¹, v učenju ene zgodovine, zgodovine Bosne in Hercegovine, v obsodbi vojnih zločincev v taki meri, kot si zaslužijo njihova dejanja, in v jasnem razlikovanju med napadalci in žrtvami. Pa tukaj ne gre samo za priznanje trpljenja žrtvam, gre za to, da je ljudi treba podučiti, da se zgodovina ne bo ponovila, da ne bodo čez 50 let znova gledali nacionalističnega politika in v njem videli rešitelja.

Velikonja (1998: 349) poudarja, da je pogoj za vrnitev sožitja med narode v Bosni nujno popolno, dosledno in trajno ločevanje cerkva od države in religije od politike. Lahko rečemo, da ne zgolj to, za vrati verskih objektov bodo morali začeti pridigati spravo, iskati skupne temelje, ki bi morda v prihodnosti pomagali zgraditi osnove za skupno civilno religijo, ki v resnici nima zveze z bogom, ampak z odnosi do drugih.

Politika se bo morala potruditi, da se na prebivalce ne bo več obračala kot na pripadnike nekega naroda, ampak na državljane. Na ljudi, ki spoštujejo ustavni red in človekove pravice. To pomeni, da bodo politični besednjak morale zapustiti stare politične mitologije, ki naj jih nadomestijo nove, a take, ki bodo Bosno držale skupaj.

A to so ideje, ki so še daleč od uresničitve. Vse bolj očitno postaja, da je za Srbijo vse bolj pomembna (sveta) zemlja Republike Srbske. Medtem ko so se srbski politiki Kosovu očitno pripravljani odpovedati, vztrajajo, da bi se svobodna odločitev o priključitvi Srbiji morala dovoliti bosanski Republiki Srbski. Se bo srbska sveta zemlja s Kosova preselila na ozemlje Republike Srbske?

"Za vlado Srbije Kosovo ni mit. Je še vedno del Srbije, ampak je praktično izgubljeno za Srbijo. In niti ni potrebe, da bi Kosovo bilo del Srbije, kot tudi ni potrebe, da bi del Srbije bila Črna gora, če njeni državljani tega ne želijo. Če oni želijo biti samostojni, naj bodo. Če ljudje na Kosovu želijo biti samostojni, naj bodo." (Filipović v Večer, 2002)

Zaskrbljujoči so podatki nedavne javnomnenjske raziskave banjaluške agencije Partner marketing, v kateri (vzorca žal ne poznamo) je več kot polovica državljanov Republike Srbske

---

²¹ Zelo pomembno bo, kdo bo otroke in mladostnike učil zgodovine. In kakšna bo ta, kdo bo zmagovalec, kdo žrtev in kdo sovražnik. Saj, kot piše Girardet (2000: 184), so učbeniki zgodovine prava mitska čtiva. Imajo vse potrebne elemente, da natančno strukturirajo celoto, ki kot vsaki mit, izpolnjuje dva namena: pojasnjuje posamezne dogodke iz preteklosti in istočasno vzpodbuja, ima mobilizatorsko vlogo.

(51,7) odgovorila, da Bosne in Hercegovine nima za svojo državo. Dobrih šest odstotkov pa se o tem vprašanju ne more odločiti. Drugače je v Federaciji, kjer Bosno kot svojo državo doživlja kar 91,4 odstotka vprašanih. (*Večer*, 17. 12. 2002: 6)

Prebivalci Republike Srbske so še daleč od identifikacije z državljanstvom Bosne in Hercegovine. Tam veliko dela čaka tako politike kot voditelje verskih skupnosti.

Zadnje volitve, na katerih so večino glasov znova pobrale nacionalistične stranke, kažejo na to, da zaupanja v družbi še ni. V strahu, da bi *drugi* dobil večjo moč, je vsakdo spet volil za *svoje*. "Nacionalistične stranke imajo v svojih vrstah kar nekaj dobrih in spoštovanih ljudi. Igrajo pa na strah ljudi in hkrati zbuja občutek varnosti, občutek, da lahko živiš normalno. Povprečnemu človeku so veliko bližje kot elitistični Sarajevčani." (Marti v Chandler, 2000: 149)

Bosanci postajajo vse bolj nestrpni do tujcev (mednarodnih sil) v njihovi državi. Postaja jasno, da je med njimi globok prepad, da jih veliko ljudi ne želi v državi oziroma si ne želi njihove pozornosti. Ne želijo se izpostavljati. "Ljudje želijo prestopiti mejo med entitetama in vračajo se na svoje predvojne domove, ampak to naredijo, ne da bi želeli pritegniti pozornost nase, ne da bi njihovo vrnitev kdo videl kot grožnjo lastni varnosti." (Amnesty International v Chandler, 2000: 151)

Kot smo videli v analizi se bosanske težave začenjajo zunaj njenih meja, pri sosedih. Zato ob koncu ne smemo pozabiti poudariti, da bo med odločilnimi dejavniki preživetja Bosne in Hercegovine prav politično obnašanje teh sosednjih držav. Srbija se mora iz heroičnega, kljubovalnega in travmatičnega nacionalizma vsaj za nekaj desetletij preoblikovati v tabu nacionalizem, ki v sebi nosi občutek zgodovinske krivde za zločine prejšnjih generacij. Hrvaška mora izstopiti iz molka in glasno priznati, da nima čiste vesti, ko beseda nanese na vojno v Bosni. Muslimani pa morajo islam iz politike čimprej vrniti v mošeje in zasebnost, kjer bo iz njih kot stoletja do zdaj delal miroljubne ljudi. Potem naj se začne gradnja civilne družbe.

Čeprav ta naloga nakazuje na nekatere poti reševanja zapletene postdaytonske tvorbe in ponekod vedeževalsko napoveduje prihodnost, tega, kaj se v resnici obeta Bosni in Hercegovini, najbrž ne ve nihče. Naj zaključim z odlomkom pogovora z lanske večerje v jesenski Budimpešti. S študentkami novinarstva v zgodnjih dvajsetih se ob predjedi pogovarjamo o razlogih, ki so zakuhalo vojno, in o mogočih rešitvah. Črnolaso dekle iz Republike Srbske pove zgodbo.

"Ko sem bila še zares mala, sva se na pikniku s sosedo igrali. Šli sva proti gozdu in plezali po drevesih, dokler se nisva zagozdili. Zdaj morava prositi na pomoč, je rekla moja sosedica in

začela klicati: 'Pomozi Alah!' Jaz sem začela ponavljati. Potem me je podučila, da moram jaz klicati k svojemu Bogu, ona pa k Alahu, ker sem jaz pravoslavka, ona pa muslimanka. Do takrat jaz nisem vedela, kdo sem. Oni so že takrat točno vedeli in razločevali. Zdaj vem, da jaz slavim Slavo. Sicer pa smo bili mi Srbi zmeraj na slabšem, krivice so se nam dogajale in Milošević je to takrat začutil. Le način reševanja naših problemov je bil napačen."

Dekle torej ni bilo veselo dejstva, da jima v nesreči lahko pomagata dva boga. Temo pogovora smo kmalu menjali, češ, da imajo politike dovolj že doma. Le ob koncu je dodala še stavek:

"Ko bodo tujci odšli iz naše države, se bomo znova začeli klati. Le da bomo tokrat svoje delo dokončali."

Dekle honorarno dela na televiziji v Republiki Srbski. V njeni glavi zgodbe očitno še ni konec.

5. Literatura in viri

1. Anderson, Benedict (1998) *Zamišljene skupnosti. O izvoru in širjenju nacionalizma*. Ljubljana: Studia Humanitatis.
2. Andželić, Suzana (2002) Dosje. Ravnogorci v BIH: Četničko čiščenje. <http://www.slobodna-bosna.ba/print/cetnici299.htm>, 22.8.2002.
3. Armstrong, John A. (1991) Pristop k nastanku narodov. V Rudi Rizman (ur.), *Študije o etnonacionalizmu*, (39-50) Ljubljana: Knjižnica revolucionarne teorije.
4. Bellah, Robert (1998) Civil Religion in America. V Alexander, Jeffrey C. in Seidman, Steven (ur.) *Culture and Society. Contemporary debates*, 264-273. Cambridge University Press.
5. Bougarel, Xavier (2002) Avtoritarna reislamizacija in nove sestave v bosanskem islamu. *Časopis za kritiko znanosti*, 209-210 (XXX) 207 - 215.
6. Bildt, Carl (2001) A Second Chance in the Balkans. *Foreign Affairs* (januar/februar 2001), 148-158.
7. Bilten Srebrenica (2002) Tuzla: Združenje meščanov Žene Srebrenice. 22 (5).
8. Cassirer, Ernst (1995) Tehnika sodobnih političnih mitov. *Časopis za kritiko znanosti*, 176 (XXIII) 11-20.
9. Chandler, David (2000) *Bosnia. Faking Democracy After Dayton*. Virginia, London: Pluto Press.
10. Čolović, Ivan (2000) *Politika simbola. Ogledi o političkoj antropologiji*. Beograd: Biblioteka XX vek.
11. *Djindjić za Der Spiegel: Neodvisnost Kosova ni več tabu tema*. Slovenska tiskovna agencija. 6.1.2003
12. *Državne granice*. <http://www.srpska.com/granice.php> 26.8.2002
13. Eastvold, Jonathan in Johnston, Douglas (2002) Religion in the Bosnian Conflict. <http://icrd.org/docs/Bosnia.html> (24.6.2002).
14. Eliade, Mircea (1970) *Mit i zbilja*. Zagreb: Matica Hrvatska.
15. Girardet, Raoul (2000) *Politički mitovi i mitologije*. Beograd: Biblioteka XX vek.
16. Hansen, Annika S. (1997) Political Legitimacy: Confidence-building and the Dayton Peace Agreement. V Pugh, Michael (ur.) *International Peacekeeping*, 2(4) Frank Lass Publishers London, 74-89.
17. Imamović, Mustafa (1997) *Historija Bošnjaka*. Sarajevo: Bošnjačka zajednica kulture.

18. Kumar, Radha (1999) *Divide and fall? Bosnia in the Annals of Partition*. New York: Verso.
19. Levak, Barbara (2002) Srbija je eldorado za novinarje. (Intervju z Miroslavom Filipovićem) *Večer*, 1.6.: 39
20. Levi-Strauss, Claude (2002) *Myth and Meaning*. London, New York: Routledge Classics.
21. Malcolm, Noel (1996) *Bosnia. A Short History*. London: Papermac.
22. Matić, Milan (1984) *Mit i politika*. Beograd: Radnička štampa.
23. Matvejević, Predrag (1984) *Jugoslavenstvo danas. Pitanja kulture*. Beograd: Beogradski izdavačko - grafički zavod.
24. Mojzes, Paul (1994) *Yugoslavian inferno. Ethnoreligious warfare in the Balkans*. New York: Continuum.
25. Mojzes, Paul (1995) Mitski element. *Časopis za kritiko znanosti*, 176 (XXIII) 21-26.
26. Mojzes, Paul (1998) The Camouflaged Role of Religion in the War in Bosnia and Hercegovina. V: Mojzes, Paul (ur.): *Religion and the War in Bosnia*, 74-98. Atlanta, Georgia: Scholars Press.
27. Pekič, Milan (2002) *Kaos v BIH postaja neizogiben*. *Večer*, 17. 12.: 6.
28. Pirjevec, Jože (1995) *Jugoslavija 1918–1992*. Založba Lipa. Koper.
29. Rizman, Rudi (1991) Teoretske strategije v študijah etnonacionalizma. V Rudi Rizman (ur.), *Študije o etnonacionalizmu*, (15-37) Ljubljana: Knjižnica revolucionarne teorije.
30. Sells, Michael A. (1996) *The Bridge Betrayed. Religion and Genocide in Bosnia*. Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press.
31. Slavujević, Zoran Đ. (1986) *Savremeni politički mit*. Beograd: Radnička štampa.
32. Smith, Anthony D. (1991) Genealogija narodov. V Rudi Rizman (ur.), *Študije o etnonacionalizmu*, (51-77) Ljubljana: Knjižnica revolucionarne teorije.
33. Steele, David A. (1998) Conflict Resolution Among Religious People in Bosnia and Croatia. V: Mojzes, Paul (ur.): *Religion and the War in Bosnia*, 246-253. Atlanta, Georgia: Scholars Press.
34. Ustava Bosne in Hecegovine ????
35. van den Berghe, Pierre L. (1991) Biologija nepotizma. V Rudi Rizman (ur.), *Študije o etnonacionalizmu*, (79-107) Ljubljana: Knjižnica revolucionarne teorije.

36. Velikonja, Mitja (1994) Nedokončane zgodbe - sodobna politična mitologija. *Časopis za kritiko znanosti*, 168-69 (XXII) 153 - 179.
37. Velikonja, Mitja (1998) *Bosanski religijski mozaiki*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.
38. Velikonja, Mitja (1996) *Masade duha, razpotja sodobnih mitologij*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.
39. Vrcan, Srdjan (2002) O razlogih za angažiranje religije v tranzicijskih političnih spopadih. *Časopis za kritiko znanosti*, 209-210 (XXX) 181 -191.